

a&ofondsgrafimediabranche

advies, training & onderzoek
voor de creatieve sector

Grafimediabranche

Economische ontwikkeling rapportage over 2022

juni 2023

Grafimediabranche

Economische ontwikkeling rapportage over 2022

Colofon

Opdrachtgever: A&O Fonds Grafimediabranche

Uitvoering en uitgave: GOC

Auteur: Drs. Jos Teunen

© GOC, juni 2023

Contactgegevens:

GOC

Postbus 347, 3900 AH Veenendaal

Telefoon: 0318 - 539.111

E-mail: info@goc.nl

Internet: www.goc.nl

Bronvermelding:

Grafimediabranche Economische ontwikkeling: rapportage over 2022. GOC, Veenendaal, 2023.

De informatie in deze publicatie is volledig gebaseerd op officiële bronnen uit CBS Statline, UWV Databank, inspectie SZW, TNO, en GOC onderzoek onder grafische bedrijven. Bij alle cijfers zijn de bronnen vermeld. Alle informatie is met de grootste zorgvuldigheid verzameld, bewerkt en gepresenteerd. Overname van gegevens uit deze publicatie is toegestaan met bronvermelding.

Inhoud

Grafieken en tabellen	7
Samenvatting	9
1. Ontwikkeling aantal bedrijven	13
2. Oprichtingen, fusies en overnames, opheffingen en faillissementen	16
3. Hoofd- en nevenactiviteiten, bedrijfsleeftijd	19
4. Werkgelegenheid en werkloosheid	24
5. Omzet, productie toegevoegde waarde en bezettingsgraad	27
6. Import en export	36
7. Prijsindex grondstoffen en grafische eindproducten	40
8. Financiële gegevens over de branche.....	42
9. Investerings en aanpak van innovaties	49
10. Conjunctuurbeeld van ondernemers	51

Grafiek

1. Index ontwikkeling aantal bedrijven	14
2. Bedrijfsleeftijd vanaf oprichtingsjaar	22
3. Jaren van bedrijfsuitoefening na overname door huidige eigenaren	22
4. Jaren van bedrijfsuitoefening eenmanszaken onder huidige eigenaren	23
5. Ontwikkeling van het afzetvolume van de Nederlandse papier- en kartonfabrikanten (VNP)	28
6. Geïndexeerde omzet 2021 en 2022 t.o.v. overeenkomstige maand in 2019	29
7. Omzet stijgers en dalers per jaar	30
8. Omzet stijgers en dalers in COVID-jaar 2020 naar grootteklasse	31
9. Omzet stijgers en dalers in hersteljaar 2022 naar grootteklasse	31
10. Gemiddelde maandelijkse omzetbijdrage (%) aan de jaaromzet	32
11. Samenhang ontwikkeling omzet, aantal bedrijven en werkgelegenheid	33
12. Productie Toegevoegde Waarde	33
13. Bezettingsgraad - jaren	34
14. Bezettingsgraad - ontwikkeling 1990 t/m 2021 per kwartaal	35
15. Variatie over kwartalen productieverloop en orderontvangst	53
16. Oordeel ondernemers over productieverloop in kwartaal	54
17. Oordeel ondernemers over bezettingsgraad in kwartaal	55
18. Oordeel ondernemers over productiecapaciteit in kwartaal	56
19. Oordeel ondernemers over omzet in kwartaal	57
20. Oordeel ondernemers over waarde orderontvangst in kwartaal	58
21. Oordeel ondernemers over belangrijkste belemmeringen	59
22. Oordeel ondernemers over concurrentiepositie in kwartaal	60
23. Oordeel ondernemers over economisch klimaat in kwartaal	61
24. Oordeel ondernemers over winstgevendheid	62
25. Oordeel ondernemers over bedrijfsontwikkeling in 2022 op 6 aspecten	63
26. Ontwikkeling van de omzet in de industrie en in de grafiediabranchen	64
27. Economisch klimaat in de industrie en de grafiediabranchen	65

Tabel

1. Ontwikkeling aantal bedrijven grafiediabranchen, naar grootteklasse	13
2. Ontwikkeling aantal vestigingen, naar provincie	15
3. Verschil in mutaties tussen zzp'ers en bedrijven >1 wp	17
4. Oprichtingen, fusies en overnames	17
5. Opheffingen en uitgesproken faillissementen	18
6. Hoofd- en nevenactiviteiten van grafische bedrijven	20
7. Grafische nevenactiviteiten buiten de grafiediabranchen	21
8. Ontwikkeling werkgelegenheid op basis van drie bronnen	24
9. Ontwikkeling werkgelegenheid	25
10. Werkloosheid: aantal WW-uitkeringen grafiediabranchen	26
11. Omzet grafiediabranchen, totale industrie en BBP Nederlandse economie	27
12. Import en export grafische producten	36
13. Continenten en belangrijkste landen waarvan Nederland drukwerk invoert	37
14. Continenten en belangrijkste landen waar Nederland drukwerk naar uitvoert	38
15. Importwaarde naar soort product	39
16. Exportwaarde naar soort product	39
17. Producenten Prijs Index (PPI) grondstoffen	40
18. Consumenten Prijs Index (CPI) grafische producten	41
19. Bruto marge, energieverbruik en uitbesteed werk	42
20. Resultatenrekening	43
21. Balans Activa (Debet)	44
22. Balans Passiva (Credit)	44
23. Berekening van de financiële kengetallen	45
24. Financiële kengetallen	46
25. Bedrijfsresultaat in 2022 (percentage bedrijven)	48
26. Investerings in materiële vaste activa	49
27. Strategische aanpak innovaties	50
28. Mate van overeenkomst tussen prognose en constatering productieontwikkeling	51

Samenvatting

De cijfers in deze rapportage kunnen ingedeeld worden naar de volgende vier hoofdonderwerpen:

1. De samenstelling en ontwikkeling van bedrijven en de werkgelegenheid (hoofdstuk 1 t/m 3);
2. De ontwikkeling van de omzet en de prijzen (hoofdstuk 4 t/m 7);
3. De financiële resultaten en investeringen (hoofdstuk 8 en 9);
4. Het beeld dat ondernemers zelf hebben van de economische conjunctuur (hoofdstuk 10).

1. *Bedrijven en werkgelegenheid*

Het totaal aantal bedrijven en de totale werkgelegenheid nemen al langere tijd af en de verwachting is dat dit zich voorlopig ook zal voortzetten. De teruggang is het grootst onder de middelgrote en grotere bedrijven, waardoor de gemiddelde bedrijfsgrootte eveneens afneemt. Het aantal zzp'ers loopt in mindere mate terug. De teruggang in bedrijven dan wel vestigingen vindt in alle provincies plaats maar is in absolute aantallen het grootst in de provincies Noord- en Zuid-Holland. Verhoudingsgewijs vindt de teruggang het sterkst plaats in de provincie Utrecht. Het aantal nieuw opgerichte bedrijven, voornamelijk zzp'ers, is eveneens sterk teruggelopen. Tijdens de ergste jaren van de economische crisis, 2010-2013, nam het aantal fusies en overnames sterk toe. Vanaf 2017 is dit weer tot een lager niveau teruggezakt alhoewel het in 2021 weer toeneemt. In 2022 is het gelijk aan 2021. Het aantal faillissementen is in 2022 weer iets toegenomen, maar is nog steeds relatief laag. Van de grafische bedrijven heeft 47% geregistreerde nevenactiviteiten, waarvan bij 39% van de bedrijven deze niet (allemaal) onder de sbi-code van de branche vallen. Deels gaat het om nevenactiviteiten die dicht tegen de grafische activiteit aanliggen, zoals uitgeverij, boekwinkel, reclamebureau en textielveredeling (zeefdruk), maar ook een groot aantal activiteiten dat daar geheel los van staat. Buiten de grafimediabranche zijn er ook 1.752 bedrijven die grafische nevenactiviteiten verrichten. Bijvoorbeeld reclamebureaus die printen en prepress-werkzaamheden verrichten. Veel verpakkingsdrukkerijen en textieldrukkerijen vallen onder een andere, niet-grafische, hoofdactiviteit.

De werkgelegenheid onder zowel werknemers als zelfstandigen loopt eveneens terug. Het aandeel van zelfstandigen binnen de totale werkgelegenheid neemt echter toe omdat het aantal werknemers in sterkere mate terugloopt. De werkloosheid binnen de branche daalt snel, en komt steeds dichterbij de landelijk gemiddelde. Door de COVID-crisis nam de werkloosheid in de branche aanvankelijk licht toe, maar daalde in 2021 en 2022 opnieuw verder. Enerzijds omdat de instroom in de ww terugloopt, anderzijds omdat een groot deel van de grafici met een lopende uitkering inmiddels hun maximale ww-duur heeft bereikt. Wel vonden door het aantrekken van de arbeidsmarkt grafische werklozen in de afgelopen jaren weer gemakkelijker een baan. Bijna de helft van de grafische werklozen stroomt uit de ww vanwege het vinden van een baan.

2. *Omzet en prijzen*

De omzet in de grafimediabranche loopt structureel terug. Dat geldt zowel voor de totale omzet als de omzet op de binnenlandse markt. Oplevingen zijn sporadisch en slechts tijdelijk van aard. Vergeleken met de totale industrie reageert de grafimediabranche veel minder op een opleving van de economische conjunctuur, terwijl dit wel duidelijk het geval is voor de totale industrie. De COVID-maatregelen hadden een grote impact op de grafische bedrijven. Door het stilleggen van de horeca, de evenementen, de bioscopen en musea vond er een grote vraaguitval aan drukwerk plaats. In de loop van 2021 en 2022 herstelde de branche zich in behoorlijke mate, maar keerde daarmee slechts terug naar een meer geleidelijke teruggang in omzet. Deze trend gaat niet op voor de verpakkingsdrukkerijen. De omzet daarvan neemt wel verder toe. In 2022 kwam de koopkracht sterk onder druk te staan vanwege de inflatie en extreem hoge energieprijzen. Grafische bedrijven

kregen daarnaast te maken met sterk stijgende papier en inkt prijzen, die voor een belangrijk deel doorberekend werden in de prijzen van grafische werkzaamheden. Voor een deel verklaart dat de piek in de omzetgroei die in 2022 zichtbaar werd. Uit cijfers van de papierfabrikanten blijkt dat de omzet van grafisch papier niet vergelijkbaar toenam.

Deze ontwikkeling geldt voor de branche als geheel, voor individuele bedrijven kan de situatie sterk afwijken. Een deel van de grafische bedrijven realiseert wel groei doordat zij erin slagen sneller en beter in te spelen op de veranderingen in de markt.

De export van grafische producten groeit de laatste jaren. Daarvan profiteren Nederlandse grafische bedrijven deels, omdat de exportwaarde niet alleen door grafimediabedrijven maar ook door andere branches wordt gecreëerd. Daarnaast bestaat een deel van de exportwaarde uit transitohandel. Ruim een derde van de export van grafische producten bestaat uit doorvoerhandel. De belangrijkste handelslanden zijn België en Duitsland. Het beland van het Verenigd Koninkrijk is sterk afgenomen. Voor de import van drukwerk uit het buitenland worden Oost-Europese landen belangrijker. De import uit China wisselt per jaar, maar lijkt niet veel sterker te worden. Een belangrijk deel van de import én de export bestaat uit boeken. Ook op de binnenlandse markt zit de verkoop van fysieke boeken alweer enige jaren in de lift.

De terugloop in omzet loopt niet geheel parallel aan de krimp in productiecapaciteit binnen de branche. Door automatisering en veel snellere productieapparatuur zijn veel bedrijven in staat met minder mensen en in kortere tijden meer omzet te realiseren. Deze groeiende productiecapaciteit is echter niet aanwezig als omzetvolume op de markt. Het gevolg is een voortdurende onderbenutting van de aanwezige productiecapaciteit. Deze onderbenutting ligt op ongeveer 25%.

De prijzen voor grafische eindproducten zijn van jaar tot jaar gestegen, en dat geldt inmiddels ook voor de tarieven van grafische productiebedrijven. Inkooprijzen van grondstoffen zijn eveneens gestegen. Daardoor worden grafische bedrijven gedwongen tot een sterke prijsconcurrentie bij het binnenhalen van opdrachten, en tevens tot een voortdurende verhoging van hun efficiency. Dit ondanks de gestegen tarieven in 2022. Voor werknemers vertaalt dit zich in een verhoogde productiedruk.

3. Financiële resultaten en investeringen

De financiële cijfers over 2020 waren opmerkelijk. Zo was het eigen vermogen sterk verslechterd door het aangaan van langlopende schulden, en zijn resultaten van deelnemingen belangrijker geworden ten opzichte van resultaten uit eigen activiteiten. De sterke krimp in omzet vertaalde zich ook in het afnemen van kortlopende vorderingen (debiteuren) maar ook in kortlopende schulden (crediteuren). Kortom de bedrijfsactiviteit stagneerde in 2020 sterk en dat was op de balans duidelijk zichtbaar. Dit vertaalde zich uiteraard ook in de financiële kengetallen. Deze cijfers zijn in de loop van 2021 en 2022 sterk verbeterd. Enerzijds neemt de omzet weer toe, anderzijds moeten bedrijven (veel) hogere inkooprijzen betalen voor grondstoffen en energie. Daar bovenop komen verwachte forse stijgingen van de lonen. Doordat veel bedrijven erin slagen hun tarieven te verhogen ontstaat er voorlopig nog geen grote financiële crisis binnen de branche. De totale investeringen in materiële vaste activa, waaronder het machinepark, zijn in 2021 weer toegenomen. Een belangrijk investeringsdoel is vernieuwing van het machinepark.

Grafimediabedrijven houden innovaties graag zoveel mogelijk in eigen hand. Slechts een klein deel (10%) geeft aan bij innovaties samen te werken met leveranciers, klanten en externe specialisten (adviseurs). Het samen met collegabedrijven innovaties aanpakken komt ook slechts incidenteel voor.

4. Conjunctuurbeeld ondernemers

Op negen onderwerpen wordt een indruk van de conjunctuur in de branche gegeven op basis van het beeld dat ondernemers daarvan hebben. Per kwartaal wordt over 2019 t/m 2022 hun mening over deze onderwerpen in beeld gebracht. Meest opvallend bij alle onderwerpen is dat tot 2022 de grootste groep bestaat uit ondernemers die aangeven dat de omstandigheden voor hun bedrijf niet zijn veranderd. Het gevoel dat de economie in Nederland sterk in de lift zit wordt dus binnen de grafimediabranche niet zo gevoeld.

Over de bezettingsgraad, de productiecapaciteit en de ervaren belemmeringen treden er over de vier kwartalen in elk jaar veel minder verschillen op dan over het productieverloop, de omzet en de orderontvangst. Dat is verklaarbaar omdat de omzet ook structureel sterk wisselt over de kwartalen en maanden van het jaar. Kwartalen zouden dan ook in eerste instantie vergeleken moeten worden met overeenkomstige kwartalen van eerdere jaren. Het variëren van het productieverloop, omzet en orderontvangst is dus een natuurlijk patroon. Verder komt het patroon bij productieverloop, omzet en orderontvangst ook onderling sterk overeen, en dat is ook volgens verwachting. De bezettingsgraad bij grafische bedrijven ligt volgens de ondernemers vóór de coronacrisis rond 75%. In de tweede helft van ieder jaar verbetert de bezettingsgraad om daarna weer terug te vallen. Over een langere periode van 30 jaar is de bezettingsgraad structureel gedaald van gemiddeld 85% naar 74%. Deze verandering heeft zich in tien jaar voltrokken tussen 1999 en 2009. Aan de structurele daling kwam een eind omdat vanwege de economische crisis veel bedrijven hun activiteiten beëindigden en niet omdat de omzet ging groeien. In 2020 valt de bezettingsgraad over alle kwartalen sterk terug, maar herstelt zich in de loop van 2021 en 2022 behoorlijk.

In 2019 neemt het aandeel bedrijven dat belemmeringen ervaart geleidelijk af. In 2020, 2021 en 2022 neemt het weer fors toe. Als belangrijkste belemmering wordt nog steeds, en in toenemende mate, een onvoldoende vraag uit de markt genoemd. In de afgelopen jaren groeide tevens het aandeel bedrijven dat een gebrek aan (geschoolde) arbeidskrachten als belangrijkste belemmering ziet.

Het totaalbeeld over 2022 laat zien dat ondernemers het meest positief zijn over het verbeteren van de orderontvangst en de daarmee gepaard gaande omzet. Dat is niet verwonderlijk na het slechte jaar 2020. Een negatief saldo is in 2022 vooral zichtbaar over de ontwikkeling van het economisch klimaat in Nederland. Veel grafische bedrijven hebben daar nog weinig verwachtingen van en zijn daarbij verdeeld over de ontwikkeling van de winstgevendheid. Bedrijven hebben duidelijk minder moeite met hun concurrentiepositie en hun productiecapaciteit. Toch valt het grillige verloop over de kwartalen in het oordeel over de economische conjunctuur van 2022 op. Het patroon bij veel onderwerpen is nogal atypisch ten opzichte van de 'normale' variaties die tussen de kwartalen optreden. Dit duidt op meer economische onzekerheid voor veel grafische ondernemers in 2022. In vergelijking met de brede industriële sector scoren grafische ondernemers minder positief op veel onderwerpen. Toch zijn grafische ondernemers even bezorgd over de ontwikkeling van het economisch klimaat in 2021 en 2022 als de ondernemers in de totale industrie.

1. Ontwikkeling aantal bedrijven

Bedrijven naar grootteklasse

Het totaal aantal bedrijven in de branche daalt al jaren en de verwachting is dat deze trend ook in de komende jaren zal doorzetten. De daling wordt voornamelijk veroorzaakt door het verminderen van het aantal bedrijven met personeel in dienst. Tussen begin 2007 en eind 2023 was de daling van het aantal bedrijven 1.380 (34,2%), oftewel een derde deel van de bedrijven minder. De daling is zowel bij het kleinbedrijf als bij het midden- en grootbedrijf te zien (tabel 1). Het aantal zzp'ers (1wp) is over de tijdsperiode 2007 t/m 2023 het minst teruggelopen (-14,4%). Het aantal grotere bedrijven tussen 50 en 100 werkzame personen het meest (-75%). De daling van het aantal grotere bedrijven is voor een deel toe te schrijven aan het kleiner worden van deze bedrijven qua personeelsomvang. Daardoor schuiven grotere bedrijven in de jaren op naar een kleinere grootteklasse. Door het minder sterk dalen van het aantal zzp'ers neemt hun aandeel in het totaal aantal bedrijven toe. In 2007 was het aandeel van zzp'ers 42,9%, eind 2022 is dit aandeel gegroeid naar 55,8%.

Tabel 1. Ontwikkeling aantal bedrijven grafimediabranche, naar grootteklasse

Tellingen per 1 januari; sbi 181

Jaar	Totaal	Kleinbedrijf				Middenbedrijf			Grootbedrijf
		1 wp	2 wp	3-4 wp	5-9 wp	10-19 wp	20-49 wp	50-99 wp	
2007	4.040	1.735	665	460	480	340	235	80	45
2008	4.080	1.845	640	460	470	330	225	70	45
2009	4.060	1.860	625	450	470	315	220	75	45
2010	3.835	1.660	685	455	445	290	200	65	40
2011	3.715	1.580	635	450	485	285	200	50	30
2012	3.730	1.660	640	440	470	240	190	50	30
2013	3.595	1.665	610	415	430	215	175	55	30
2014	3.485	1.690	585	385	385	215	155	40	30
2015	3.320	1.635	570	365	345	205	140	35	20
2016	3.235	1.650	560	320	330	190	125	40	20
2017	3.150	1.620	545	325	310	175	120	40	20
2018	3.070	1.625	550	290	270	170	110	40	15
2019	2.965	1.590	530	290	240	160	105	35	20
2020	2.890	1.575	500	270	225	165	100	35	15
2021	2.750	1.505	480	250	220	155	90	30	15
2022	2.755	1.535	485	255	205	140	90	25	20
2023	2.660	1.485	455	235	205	135	95	20	20
Mutatie 2023 t.o.v. 2007 (15 jaar)									
N	-1.380	-250	-210	-225	-275	-205	-140	-60	-25
%	-34,2%	-14,4%	-31,6%	-48,9%	-57,3%	-60,3%	-59,6%	-75,0%	-55,6%

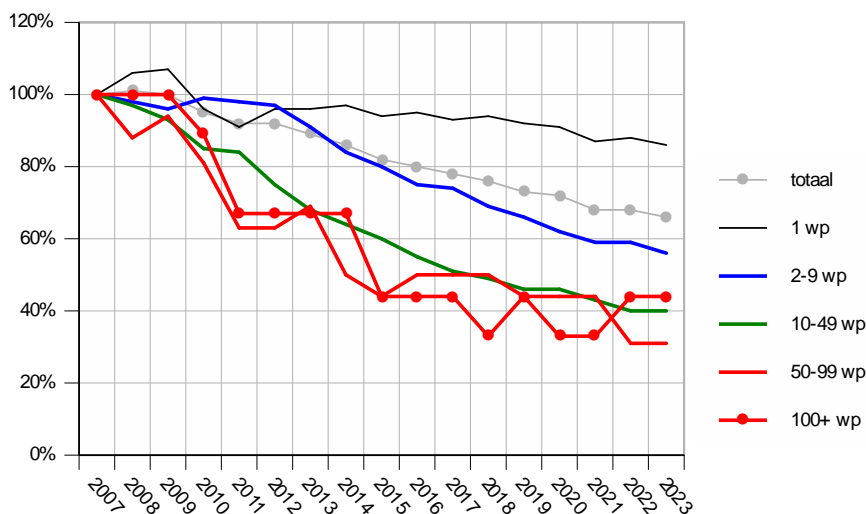
GOC-EEO 2023.01/Bron: CBS, bewerking GOC/JT

De terugloop van de verschillende bedrijven is in grafiek 1 geïndexeerd in beeld gebracht. Dit betekent dat het aantal bedrijven in elke grootteklasse in 2007 op 100% wordt gesteld. Daardoor kan de mate van terugloop in de verschillende grootteklassen beter met elkaar vergeleken worden.

Doordat de werkgelegenheid sterk terugloopt binnen de branche wordt de gemiddelde bedrijfsgrootte kleiner. Veel bedrijven krijgen een kleinere bedrijfsomvang waardoor de daling bij de kleinere bedrijven getemperd wordt. In de grafiek is duidelijk zichtbaar dat de terugloop onder zzp'ers het minst is en onder de grotere bedrijven het meest.

De gemiddelde bedrijfsgrootte is berekend door het totaal aantal geregistreerde werknemers bij het Algemeen Sociaal Fonds van de Grafimediabranche te delen door het aantal bedrijven exclusief zzp'ers. De cijfers over het aantal geregistreerde werknemers zijn te vinden in tabel 8. Deze gemiddelde bedrijfsgrootte daalde van 18,3 werknemers in 2007 naar 14,4 werknemers eind 2021.

Grafiek 1. Index ontwikkeling aantal bedrijven

GOC-EEO 2023.02/Bron: CBS, bewerking GOC/JT

Vestigingen naar provincie

De uitsplitsing van het aantal bedrijven naar provincie wordt niet gedaan op basis van bedrijven maar op basis van vestigingen. Een bedrijf kan meerdere vestigingen op verschillende locaties hebben. Indien bij regionale uitsplitsing alleen naar bedrijven wordt gekeken dan wordt alleen de vestigingsplaats van het hoofdbedrijf c.q. de Holding geteld. Bij vestigingen worden de verschillende vestigingen van één bedrijf apart naar locatie geteld. In tabel 2 wordt per provincie het aantal vestigingen begin 2007 en begin 2023 gegeven, daarnaast het landelijk aandeel van elke provincie in het betreffende jaar, en tenslotte de mutatie in aantal vestigingen tussen 2007 en 2023 in aantal en percentage vestigingen per provincie.

De provincies met de meeste vestigingen zijn Noord- en Zuid-Holland, daarna Noord-Brabant en Gelderland. Daarin is in de afgelopen jaren geen verandering gekomen. In de provincies Noord- en Zuid-Holland zijn in aantallen tevens de meeste vestigingen verdwenen. In percentage is de teruggang in aantal vestigingen echter het grootst geweest in de provincie Utrecht (-62%). In de provincie Zeeland is het aantal vestigingen eerst gegroeid, maar daalt inmiddels toch. In totaal zijn in de gehele periode van 2007 t/m 2023 (15 jaar) in geheel Nederland precies 1.415 vestigingen verdwenen (33%).

Tabel 2. Ontwikkeling aantal vestigingen, naar provincie

Tellingen per 1 januari; sbi 181

Provincie	2007				2023				Aandeel totaal	Mutatie 2023-2007
	Hoofdactiviteit			Totaal	Hoofdactiviteit			Totaal		
	drukkerij	prepress	afwerking		drukkerij	prepress	afwerking			
Groningen	95	25	15	135	65	10	20	95	3,3%	-40
Friesland	110	15	20	145	85	10	10	105	3,7%	-40
Drenthe	80	10	10	100	50	10	10	70	2,4%	-30
Overijssel	195	35	30	260	170	20	30	220	7,7%	-40
Flevoland	60	10	10	80	45	5	10	60	2,1%	-20
Gelderland	390	75	55	520	250	35	65	350	12,2%	-170
Utrecht	265	85	40	390	140	40	45	225	7,8%	-165
Noord-Holland	610	155	90	855	315	85	120	520	18,1%	-335
Zuid-Holland	625	110	80	815	375	70	90	535	18,6%	-280
Zeeland	55	5	5	65	40	5	15	60	2,1%	-5
Noord-Brabant	525	70	65	660	335	50	65	450	15,7%	-210
Limburg	220	25	20	265	130	15	25	170	5,9%	-95
Niet in te delen	0	0	0	0	15	0	0	15	0,5%	15
Totaal	3.230	620	440	4.290	2.015	355	505	2.875	100%	-1.415

GOC-EEO 2023.03/Bron: CBS, bewerking GOC/JT

2. Oprichtingen, fusies en overnames, opheffingen en faillissementen

Oprichtingen

Het totaal aantal oprichtingen van bedrijven is in de afgelopen veertien jaar sterk teruggelopen en bestaat voornamelijk en in toenemende mate uit startende zzp'ers (tabel 3 en 4). In 2022 bestond 83% van de oprichtingen uit zzp'ers terwijl dit in 2007 nog 71% was. In 2021 zakt dit aandeel iets terug naar 79%. Het totaal aantal oprichtingen was in 2021 tijdelijk toegenomen naar 120, waarschijnlijk als een inhaalslag na de COVID-periode, maar daalt in 2022 weer naar 90. Laten we de zzp'ers buiten beschouwing dan is het percentage oprichtingen van bedrijven >1wp in 2007 3,7% in 2022 1,2%, en hun aandeel in het totaal aantal oprichtingen 16,7% terwijl hun aandeel in het totaal aantal bedrijven 44,3% is (tabel 3).

Fusies en overnames

Het aantal fusies en overnames is in de economische crisisjaren 2010 t/m 2012 toegenomen, maar zakt daarna weer terug. In 2007 lag het aantal fusies en overnames op 15, waaronder 5 zzp'ers. Daarna daalt het aantal totdat er in 2016 een nieuwe fusie en overnamegolf komt (45). Daarbij gaat het dan ineens ook om veel kleine bedrijven. Vanaf 2017 is het aantal weer lager, en dat blijft ook in 2020 zo. In 2021 en 2022 neemt het aantal fusies en overnames weer toe. Van alle grafische bedrijven in 2023 heeft 39% eerder met een overname te maken gehad, 61% heeft nog de oorspronkelijke eigenaar. Uitgesplitst naar rechtsvorm laat zien dat eenmanszaken het minst vaak overgenomen worden (22%). Het meest worden maatschappen en vennootschappen (v.o.f. en c.v.) overgenomen (64%), en bv's in de helft van de gevallen (52%). Opvallend is ook dat grafische afwerkingsbedrijven veel minder vaak wisselen van eigenaar (26%) dan drukkerijen (48%). Ook de meeste prepress- en premediabedrijven worden niet overgenomen, of zijn in hun recenter bestaan nog niet overgenomen. Het gemiddelde percentage jaarlijkse fusie en overname ligt voor bedrijven >1wp op 2% (tabel 3).

Opheffingen en faillissementen

In onderstaande tabellen 3 en 5 worden uitsplitsingen naar zzp'ers en bedrijven groter dan 1wp gemaakt, met in tabel 3 verhoudingen in 2007 en 2022 en absolute aantallen over de gehele tijdreeks 2007 t/m 2022 in tabel 5. Bijvoorbeeld voor bedrijven >1wp is het percentage opheffingen in 2007 4,8% van het totaal aantal bedrijven >1wp. Voor zzp'ers liggen deze percentages een stuk hoger. In de laatste kolom van tabel 3 wordt het aandeel gegeven dat elk bedrijfstype in het totaal heeft. Zzp'ers maken in 2022 83% uit van alle oprichtingen in de branche, terwijl er geen faillissementen waren onder Zzp'ers in dat jaar. Bij fusies en overnames domineren de bedrijven >1wp (83%) en bij faillissementen zelfs 100%.

Het totaal aantal opheffingen is in 2022 fors minder dan in 2020 maar stijgt ten opzichte van 2021, en bestaat voor drie kwart (78%) uit zzp'ers die stopten. In 2007 was dit aandeel van zzp'ers nog 60%. Hierin zien we opnieuw het groeiende aandeel van zzp'ers binnen de branche terug. In 2021 stopte 14% van het aantal zzp'ers hun activiteit, in 2022 7%. Onder bedrijven >1wp was dit respectievelijk 5% en 2,5% (tabel 3).

Het aantal faillissementen wordt vooral bepaald door bedrijven en nauwelijks door zzp'ers. Het aantal faillissementen (excl. zzp) schommelde voor de crisis rond 2 à 2,5%. In 2010 loopt het percentage op tot 6,2% en begint de jaren daarna weer te dalen. Het laagste percentage is in 2019 (1,3%). Ook in 2020 verandert dit beeld niet veel, maar in 2021 is het aantal faillissementen 4. Dit is 0,3% van het totaal. Deze sterke daling wordt toegeschreven aan de steunmaatregelen van de overheid rond COVID-19. In 2022 neemt het aantal faillissementen weer toe van 4 naar 7 (tabel 5).

Faillissementen leiden deels tot opheffingen, deels tot fusies en overnames, en deels tot het zelfstandig voortbestaan van bedrijven. Het aantal en percentage faillissementen zeggen dus alleen iets over de economische conjunctuur binnen een branche, en niet direct iets over de krimp van een branche. Alhoewel faillissementen in de praktijk altijd wel tot krimp in werkgelegenheid leiden.

Bij zowel het aantal oprichtingen als het aantal opheffingen van bedrijven wordt het beeld dus sterk beïnvloed door het groeiend aandeel zzp'ers binnen de branche. Dit betekent dat cijfers in dit opzicht uit elkaar moeten worden gehaald om een juiste trend te kunnen zien van de ontwikkeling in de bedrijfstak. In het algemeen is het zo dat veel makkelijker gestart én gestopt kan worden als zzp'er dan als bedrijf met personeel in dienst.

Tabel 3. Verschil in mutaties tussen zzp'ers en bedrijven >1 wp

Mutatie	ZZP'ers (1wp)		Bedrijven >1 wp		Aandeel in totaal 2022	
	2007	2022	2007	2022	zzp	>1wp
oprichtingen	12,1%	4,9%	3,7%	1,23%	83,3%	16,7%
fusies en overnames	0,2%	0,3%	0,4%	2,05%	16,7%	83,3%
opheffingen	9,5%	6,8%	4,8%	2,46%	77,8%	22,2%
faillissementen	0,1%	0,0%	2,1%	0,57%	0,0%	100,0%
aandeel in totaal bedrijven	42,9%	57,1%	55,7%	44,28%	55,7%	44,3%

GOC-EEO 2023.04/Bron: CBS, bewerking GOC/JT

Tabel 4. Oprichtingen, fusies en overnames

Jaar	Oprichtingen					Fusies en overnames				
	totaal	1wp	2-9wp	10-49wp	50+	totaal	1wp	2-9wp	10-49wp	50+
2007	295	210	75	10	0	15	5	5	5	0
2008	280	205	70	5	0	20	0	10	5	0
2009	255	200	45	10	0	15	0	5	5	0
2010	190	150	35	5	0	50	5	15	20	5
2011	210	150	55	5	0	40	5	5	20	5
2012	180	135	40	5	0	40	5	10	20	5
2013	140	110	25	0	0	30	0	10	15	5
2014	120	95	25	0	0	35	5	15	10	0
2015	140	115	20	5	0	30	5	5	10	5
2016	105	80	20	0	0	45	10	20	15	5
2017	120	100	15	0	0	15	0	0	10	0
2018	100	75	20	0	0	25	5	10	10	5
2019	100	90	10	0	0	25	5	10	10	0
2020	100	90	10	0	0	20	0	5	10	5
2021	120	95	25	0	0	30	10	5	10	5
2022	90	75	15	0	0	30	5	5	10	5

GOC-EEO 2023.05/Bron: CBS, bewerking GOC/JT

Tabel 5. Opheffingen en uitgesproken faillissementen

Jaar	Opheffingen				Faillissementen			
	totaal	zzp	2-9 wp	≥10 wp	totaal	zzp	bedrijven	procent
2007	275	165	90	20	51	2	49	2,13%
2008	255	170	70	15	53	2	51	2,28%
2009	330	190	105	35	107	4	103	4,68%
2010	255	175	65	15	139	5	134	6,16%
2011	245	160	65	15	133	4	129	6,04%
2012	235	145	70	15	102	5	97	4,69%
2013	260	170	75	20	94	6	88	4,56%
2014	220	160	40	20	76	5	71	3,96%
2015	200	135	50	15	61	3	58	3,44%
2016	200	145	40	10	27	1	26	1,64%
2017	170	120	40	5	37	3	34	2,22%
2018	190	135	50	5	21	1	20	1,38%
2019	170	125	45	0	18	0	18	1,31%
2020	220	180	30	10	19	0	19	1,44%
2021	105	80	20	5	4	0	4	0,32%
2022	135	105	25	5	7	0	7	0,25%

GOC-EEO 2023.06/Bron: CBS, bewerking GOC/JT

3. Hoofd- en nevenactiviteiten, bedrijfsleeftijd

Tellingen uit Handelsregister KvK versus CBS database

Het aantal tellingen van grafische bedrijven, zoals in de vorige paragrafen is weergegeven, is gebaseerd op de CBS database. De tellingen naar nevenactiviteiten van grafische bedrijven en de leeftijdsopbouw zijn echter gebaseerd op het open-data-bestand van het Handelsregister van de KvK (juni 2023). Dit is een geanonimiseerd bestand. Uit dit bestand zijn alle grafische bedrijven gefilterd, en alle niet-grafische bedrijven met een grafische nevenactiviteit. Onder de grafische bedrijven zijn vervolgens de Stichtingen en Verenigingen buiten beschouwing gelaten. De tellingen uit het KvK-Handelsregister wijken iets af van de CBS tellingen. KvK registreert in juni 2023 in totaal 2.985 bedrijven (tabel 6), het CBS registreert in het eerste kwartaal 2023 in totaal 2.660 bedrijven (tabel 1).

Hoofd- en nevenactiviteiten uit Handelsregister KvK

In tabel 6 worden de hoofdactiviteit en de niet-grafische nevenactiviteiten van bedrijven binnen de grafimediabranche uitgesplitst. Naar hoofdactiviteit vormen de drukkerijen met 70% de grootste groep bedrijven. De tweede groep wordt gevormd door de gespecialiseerde afwerkingsbedrijven (17%) en de derde groep door de prepress- en premediabedrijven (12%). Uit GOC enquêtes onder grafische bedrijven is bekend dat het grootste gedeelte van de drukkerijen een eigen prepress- en nabewerkingsafdeling heeft. Alleen gespecialiseerde werkzaamheden besteden deze drukkerijen uit. De grote drukkerijen voor kranten-, tijdschriften en verpakkingen verrichten alle werkzaamheden geheel zelfstandig uit. Omdat de drukkerijen veruit de grootste groep binnen de grafimediabranche vormen betekent dit tevens dat de meeste werkgelegenheid in prepress- en nabewerkingsberoepen niet bij de gespecialiseerde bedrijven te vinden is maar bij de allround drukkerijen.

De niet-grafische nevenactiviteiten van grafische bedrijven zijn onderverdeeld in activiteiten die toch redelijk dicht tegen de grafische hoofdactiviteit aanliggen, zoals textielveredeling, uitgeverij en reclamebureau. Daarnaast bestaan er ook veel nevenactiviteiten die weinig samenhangen met de grafische hoofdactiviteit. Van de grafimediabedrijven heeft 47% één of twee nevenactiviteiten bij de Kamers van koophandel geregistreerd, 29% heeft één nevenactiviteit geregistreerd en 18% heeft twee nevenactiviteiten geregistreerd (tabel 6). Meest voorkomende nevenactiviteit is een grafische nevenactiviteit, en daarna activiteiten op het gebied van een reclame-/grafisch ontwerp bureau. Als derde activiteit komt groothandel/winkel in grafische producten voor, en het hebben van een eigen uitgeverij. Textielveredeling komt bij 79 grafische bedrijven voor. Een grote groep bedrijven heeft uiteenlopende nevenactiviteiten geregistreerd die niet in het verlengde liggen van de eigen hoofdactiviteit. Daaronder vaak voorkomende activiteiten op het gebied van software ontwikkeling, uiteenlopende webshops en handel in goederen. Het aantal individuele Sbi-codes dat valt onder de categorie 8 'niet-grafische nevenactiviteit' (tabel 6) is opgeteld 203. Hetgeen een grote mate van diversiteit in nevenactiviteiten aangeeft.

Tussen de verschillende grafische bedrijven, prepress, drukkerij en nabewerking, bestaan geen grote verschillen in de mate waarin nevenactiviteiten geregistreerd zijn. Nabewerkingsbedrijven hebben iets minder vaak twee nevenactiviteiten (15% versus 18%), maar de verschillen zijn niet groot. Ook in het soort nevenactiviteiten zijn er geen grote verschillen. Prepressbedrijven doen relatief wat vaker ook reclame- en grafisch ontwerp activiteiten. Drukkerijen hebben vaker een groothandel/winkel in grafische producten, een eigen uitgeverij of bedrukken textielproducten. Nabewerkingsbedrijven doen opmerkelijk vaak ook activiteiten op het gebied van reclame en grafisch ontwerp.

Tabel 6. Hoofd- en nevenactiviteiten van grafische bedrijven

	Prepress- bedrijven	Drukkerijen	Nabewerkings- bedrijven	Totaal
Grafische bedrijven				
- Totaal N=	370	2091	524	2985
- Aandeel %	12,4%	70,1%	17,6%	100%
- Zonder nevenactiviteiten	49,5%	53,5%	53,8%	53,0%
- Met 1 nevenactiviteit	31,9%	28,2%	31,5%	29,2%
- Met 2 nevenactiviteiten	18,6%	18,4%	14,7%	17,8%
Aantal bedrijven met nevenactiviteit(en)				
1 Grafische	30	322	42	394
2 Textielveredeling	1	75	3	79
3 Uitgeverij	11	84	7	102
4 Reclame/graf. ontwerp	78	231	43	352
5 GH/winkel graf prod	7	91	13	111
6 Webhosting	8	8	2	18
7 Fotografie	3	20	15	38
8 Niet-grafische nevenact	118	526	194	838

GOC-EEO 2023.07/Bron: KvK Handelsregister Open Data Set 2023, bewerking GOC/JT

Grafische nevenactiviteiten buiten de grafimediabranche

Buiten de grafimediabranche worden ook grafische activiteiten als nevenactiviteit uitgevoerd. Deze gegevens zijn in tabel 7 in kaart gebracht. Daarbij is geprobeerd de niet-grafische bedrijven naar hoofdactiviteit te groeperen in een Sbi-2 digit code. Dit is weliswaar een wat grovere indeling, maar geeft toch een indicatie om wat voor type bedrijven het gaat. In totaal gaat het in 2023 om 1.752 niet-grafische bedrijven met één en soms twee grafische nevenactiviteiten. In tabel 7 worden de bedrijven onder hun eigen Sbi-categorie (hoofdactiviteit) uitgesplitst naar het soort grafische nevenactiviteit dat verricht wordt, prepress, drukken en afwerken.

Hieruit blijkt dat de grootste groep zich bezig houdt met drukwerkzaamheden (1.129 bedrijven). Daarnaast houden 278 bedrijven zich bezig met prepress, en 345 met grafische afwerking. In veel gevallen gaat het bij de grafische nevenactiviteiten om kleine bedrijfjes zoals eenmanszaken (61%).

Uit de hoofdactiviteit van deze bedrijven blijkt dat er 165 bedrijven uit de textielveredeling zich met grafische activiteiten bezig houden, voornamelijk met het bedrukken van textiel. Samen met de 79 grafische bedrijven die zich met textielveredeling bezig houden vormt deze groep van 244 bedrijven de kern van de textieldrukkerijen in Nederland.

Reclame-/communicatiebureaus, de ontwerpindustrie en winkels houden zich ook bezig met druk-c.q. printactiviteiten die als grafische nevenactiviteit gelden. Naarmate professionele printsystemen meer gangbaar en goedkoper worden zullen naar verwachting steeds meer niet-grafische bedrijven dit printen als nevenactiviteit gaan uitvoeren. Zeker indien het gaat om kleine oplagen of enkel stuks, bijvoorbeeld het plotten van werktekeningen.

Grafische nabewerking komt regelmatig voor bij ontwerp bureaus die maquettes maken of displays voor winkels.

Tabel 7. Grafische nevenactiviteiten buiten de grafimediabranche

Niet grafische bedrijven met grafische nevenactiviteiten

SBI	Hoofdactiviteit	Grafische nevenactiviteit			totaal
		prepress	drukken	afwerken	
13	Textielindustrie	1	153	11	165
17	Papierindustrie	0	20	5	25
46	Groothandel	1	62	17	80
47	Winkels	13	122	33	168
58	Uitgeverij	12	50	15	77
59	Audiovisueel	6	12	3	21
62	IT	20	37	19	76
73	Reclame/communicatie	107	194	49	350
74	Ontwerpindustrie	43	163	75	281
90	Kunsten	11	44	29	84
99	Overig	64	272	89	425
Totaal		278	1.129	345	1.752

GOC-EEO 2023.08/Bron: KvK Handelsregister Open Data Set 2023, bewerking GOC/JT

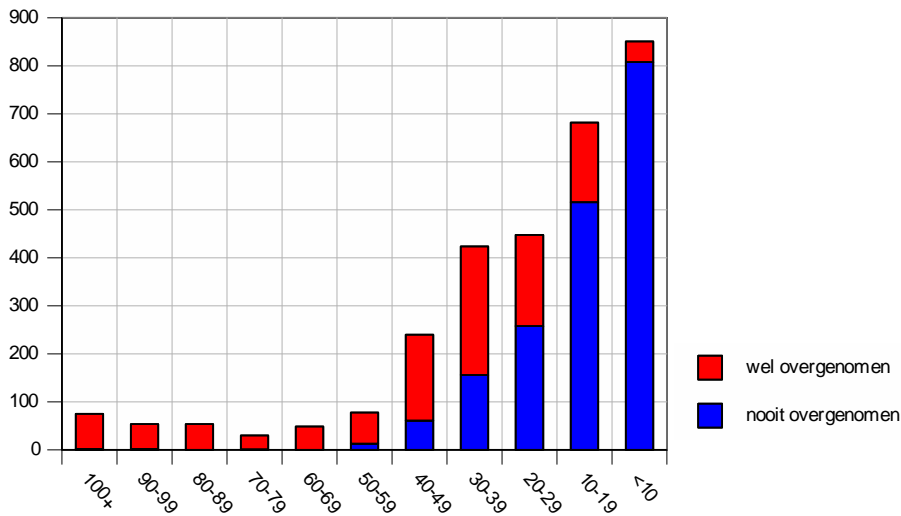
Bedrijfsleeftijd

In het handelsregister is de oprichtings- en de voortzettingsdatum van het bedrijf beschikbaar waarmee de bedrijfsleeftijd berekend kan worden. De bedrijfsleeftijd kan op twee manieren berekend worden, enerzijds vanaf het oprichtingsjaar en anderzijds vanaf het overnamejaar door de huidige eigenaar. In grafiek 2 is de bedrijfsleeftijd vanaf het oprichtingsjaar voor bedrijven die nooit van eigenaar zijn gewisseld en bedrijven die wel zijn overgenomen, gestapeld weergegeven. Dit betekent dat daarmee de bedrijfsleeftijd vanaf oprichting voor alle bedrijven zichtbaar wordt. De bedrijfsleeftijd wordt berekend vanaf het peiljaar 2023, en weergegeven in tienjaar-intervallen. Het oudste grafische bedrijf staat ingeschreven als afwerkingsbedrijf opgericht in het jaar 1271 door een klooster (kerkgenootschap), en is in 2023 dus precies 752 jaar oud. In de middeleeuwen werden boeken door monniken overgeschreven met de hand en vervolgens door andere monniken ingebonden. Het gaat in dit geval dus waarschijnlijk om een kloosterorde met schrijvende en kalligraferende monniken die ook een eigen boekbinderij hadden. De oudste drukkerij van Nederland is Koninklijke Johan Enschedé te Haarlem dat in 1703 werd opgericht.

In totaal zijn er in 2023 75 bedrijven met een bedrijfsleeftijd boven 100 jaar, waarvan 2 nog onder de huidige eigenaren staan geregistreerd. Twee bedrijven zijn vóór 1800 geregistreerd, 17 tussen 1800 en 1900, 151 tussen 1900 en 1940, en 10 tijdens WOII. Relatief veel grafische bedrijven hebben dus een zeer lange bestaansgeschiedenis. De gemiddelde bedrijfsleeftijd vanaf oprichting is voor alle 2.985 bedrijven in 2023 26,4 jaar.

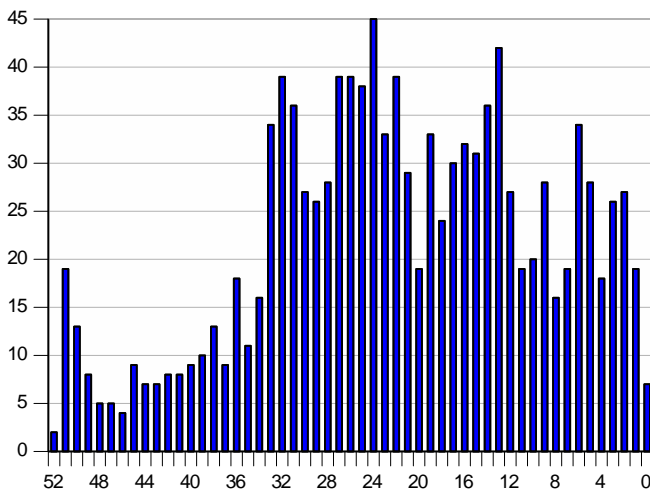
In grafiek 3 worden de jaren van bedrijfsuitoefening na een overname in beeld gebracht. Bedrijven die nooit zijn overgenomen blijven dus buiten de grafiek. De gemiddelde leeftijd van de overgenomen bedrijven is vanaf hun overnamejaar 21,9 jaar. Bedrijven die overgenomen zijn hebben echter een veel hogere bedrijfsleeftijd indien we uitgaan van de oorspronkelijke datum waarop ze zijn opgericht. Dan is hun gemiddelde bedrijfsleeftijd 45,1 jaar.

Grafiek 2. Bedrijfsleeftijd vanaf oprichtingsjaar

GOC-EEO 2023.09/Bron: KvK Handelsregister Open Data Set 2023, bewerking GOC/JT

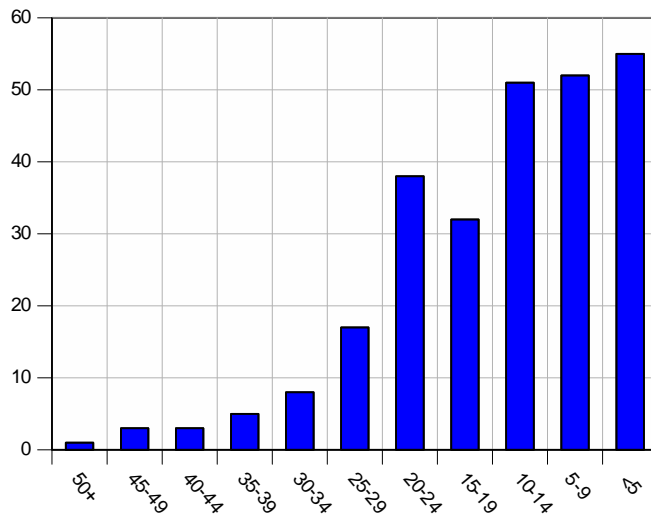
Grafiek 3. Jaren van bedrijfsuitoefening na overname door huidige eigenaren

GOC-EEO 2023.10/Bron: KvK Handelsregister Open Data Set 2023, bewerking GOC/JT

Nog specifieker wordt in grafiek 4 gekeken naar het aantal jaren van bedrijfsuitoefening van eenmanszaken onder huidige eigenaren. Bij eenmanszaken die overgenomen zijn wordt de leeftijd dus berekend vanaf het moment van overname. Voor de eenmanszaken geldt dat daaronder zowel zzp'ers vallen als bedrijven met één eigenaar die personeel in dienst heeft. Van alle bedrijven in de grafimediabranche was in 2020 40% een eenmanszaak. Daarvan is 22% een keer overgenomen door nieuwe eigenaren. Dit is een tamelijk klein deel want voor alle bedrijven in de branche ligt dit op 41%. Uiteraard wordt dit relatief geringe aantal jaren van bedrijfsuitoefening sterk beïnvloed door het hoge aantal zzp'ers onder de eenmanszaken. Het gemiddeld aantal jaren bedrijfsuitoefening bij eenmanszaken is in 2020 berekend op 14 jaar.

Grafiek 4. Jaren van bedrijfsuitoefening eenmanszaken onder huidige eigenaren

GOC-EEO 2023.11/Bron: KvK Handelsregister Open Data Set 2023, bewerking GOC/JT

4. Werkgelegenheid en werkloosheid

Werkgelegenheid

De werkgelegenheid wordt onderverdeeld in werknemers en zelfstandigen. Zelfstandigen zijn zzp'ers en ondernemers van bedrijven met personeel. De totale werkgelegenheid wordt uitgedrukt in werkzame personen en fte. Hetzelfde geldt voor werknemers. Bij fte tellen werkende personen slechts naar rato van hun arbeidstijd mee, voltijds werkenden geheel en parttime werkenden deels. Fte is zodoende een maat voor het volume van de werkgelegenheid tegenover het aantal personen. In tabel 8 wordt het aantal werknemers vanuit verschillende bronnen weergegeven. De tellingen van het ASF en het aantal verzekerde werknemers bij het UWV komen het meest overeen. De tellingen van het CBS wijken daarvan af maar geven weer tellingen van alle werkzame personen en van fte's. In alle gevallen is te zien dat de werkgelegenheid fors teruggelopen is tussen 2007 en 2021. In 2021 was de totale werkgelegenheid volgens CBS ongeveer 18.400 personen, waarvan 15.600 werknemers. Bij het UWV is het aantal geregistreerde verzekerde werknemers hoger, namelijk 18.464. Dat komt redelijk overeen met het aantal werknemers dat door het ASF geregistreerd wordt, namelijk 17.921. In 2021 is in de totale werkgelegenheid het fte-volume 84% van het aantal personen, en bij werknemers is dit 85%. Dit kleine verschil wordt veroorzaakt doordat een relatief groter deel van de zzp'ers in deeltijd werkt.

Tabel 8. Ontwikkeling werkgelegenheid op basis van drie bronnen (ASF Grafimedia, UWV en CBS)

Jaar	ASF	UWV	CBS			
	geregistreerde werknemers	verzekerde werknemers	banen werknemers*	fte werknemers*	werkzame personen*	fte werkzame personen*
2007	42.098	39.486	35.000	31.522	39.000	33.598
2008	40.964	38.355	34.000	30.622	38.000	32.737
2009	36.376	34.403	31.200	28.100	36.100	31.100
2010	32.629	31.192	30.000	26.100	33.600	29.000
2011	30.795	29.505	28.600	24.900	32.000	27.800
2012	28.511	26.935	25.600	22.100	29.000	24.800
2013	26.267	25.081	24.600	21.400	28.000	23.300
2014	24.235	23.129	22.000	19.300	25.300	21.100
2015	22.235	22.208	21.100	18.300	24.400	20.300
2016	20.885	21.912	19.800	17.300	23.200	20.200
2017	20.197	21.558	19.900	17.100	23.200	19.800
2018	19.607	20.926	18.400	15.600	21.800	18.400
2019	18.730	20.266	16.900	14.800	19.900	17.100
2020	17.944	19.009	16.600	14.000	19.400	16.500
2021	17.921	18.464	15.600	13.200	18.400	15.500

GOC-EEO 2023.12/Bron: ASF jaarverslagen; UWV sv naar sectoren; CBS; bewerking GOC/JT

* werknemers in loondienst; werkzame personen= werknemers + zelfstandigen

In tabel 9 wordt de ontwikkeling van de werkgelegenheid vanuit CBS-registratie meer gedetailleerd weergegeven, en over een langere periode. Daaraan is te zien hoe sterk de teruggang is vanaf midden jaren negentig toen zowel de digitalisering van de prepress (grafische voorbereiding) als de opkomst van internet, en daarmee de digitalisering van de media, een grote ommekeer teweeg bracht. Duizenden voorbereiders verloren hun baan en het omzetvolume daalde sterk. Gelijktijdig groeide het aandeel vrouwen geleidelijk van 27% in 1995 naar 31% in 2021.

Tabel 9. Ontwikkeling werkgelegenheid werknemers en zelfstandigen, mannen en vrouwen, personen en arbeidsvolume (fte)

Jaar	Werkzame personen						fte	banen/fte
	totaal	werknemers	zelfstandigen	zelfstandigen	mannen	vrouwen		
1995	63.000	50.000	13.000	20,6%	46.000	17.000	50.000	1,32
1996	58.000	48.000	10.000	17,2%	43.000	15.000	49.000	1,27
1997	57.000	45.000	12.000	21,1%	42.000	15.000	47.000	1,32
1998	52.000	43.000	9.000	17,3%	38.000	14.000	46.000	1,24
1999	50.000	42.000	8.000	16,0%	37.000	13.000	44.000	1,20
2000	48.000	41.000	7.000	14,6%	34.000	14.000	43.000	1,21
2001	48.000	41.000	7.000	14,6%	34.000	14.000	43.000	1,16
2002	45.000	38.000	7.000	15,6%	33.000	12.000	41.000	1,17
2003	44.000	37.000	7.000	15,9%	32.000	12.000	40.000	1,18
2004	43.000	36.000	7.000	16,3%	32.000	11.000	38.000	1,16
2005	41.000	35.000	6.000	14,6%	30.000	11.000	36.000	1,19
2006	40.000	34.000	6.000	15,0%	29.000	11.000	36.000	1,17
2007	39.000	35.000	5.000	12,8%	29.000	10.000	35.000	1,17
2008	38.000	34.000	4.000	10,5%	28.000	10.000	34.000	1,18
2009	35.000	31.000	4.000	11,4%	26.000	9.000	32.000	1,16
2010	31.000	28.000	3.000	9,7%	23.000	8.000	28.000	1,18
2011	29.000	26.000	3.000	10,3%	21.000	8.000	26.000	1,15
2012	27.000	24.000	3.000	11,1%	20.000	7.000	24.000	1,17
2013	25.000	22.000	3.000	12,0%	18.000	7.000	23.000	1,17
2014	23.000	20.000	3.000	13,0%	17.000	6.000	21.000	1,14
2015	22.000	19.000	3.000	13,6%	16.000	6.000	19.000	1,21
2016	21.000	19.000	2.000	9,5%	15.000	6.000	19.000	1,21
2017	20.000	18.000	2.000	10,0%	14.000	6.000	18.000	1,22
2018	19.000	17.000	2.000	10,5%	14.000	5.000	17.000	1,18
2019	18.000	16.000	2.000	11,1%	13.000	5.000	16.000	1,19
2020	17.000	15.000	2.000	11,8%	12.000	5.000	15.000	1,20
2021	16.000	14.000	2.000	12,5%	11.000	5.000	15.000	1,20

GOC-EEO 2023.13/Bron: CBS, bewerking GOC/JT

WP= aantal werkzame personen (hoofden), werknemers en/of zelfstandigen gerelateerd aan een bedrijf in Nederland

Banen= aantal arbeidsrelaties; een persoon kan meerdere banen naast elkaar hebben

FTE= banen omgerekend in arbeidsjaren

Gewerkte uren= totaal gewerkte uren per jaar

Ontslagwerkloosheid

De officiële werkloosheid binnen een branche bestaat uit het aantal ww-uitkeringen, in absolute aantal mensen en in percentage van het aantal ww-verzekerden. Het zijn dus per definitie uitsluitend werknemers waarvoor ww-premie afgedragen is, en die buiten hun schuld ten gevolge van een reorganisatie, bedrijfsbeëindiging of faillissement werkloos zijn geworden, die in de officiële werkloosheidcijfers meegeteld worden. Blijft iemand na het einde van zijn ww-rechten alsnog werkloos, dan telt deze niet meer mee in de officiële branche gerelateerde werkloosheid. Alle andere personen die werkloos zijn maar géén ww-uitkering ontvangen worden dus niet meegeteld. In werkelijkheid is het aantal werkloos en werkzoekende personen die in de branche werkzaam zijn geweest dus groter. Deels omdat zij geen aanspraak kunnen maken op een ww-uitkering of omdat zij na een ww-uitkering in de bijstand zijn gekomen. Bijvoorbeeld eind 2021 waren er in totaal 1.575 werkzoekenden zonder werk met een grafisch beroep bij UWV ingeschreven, waarvan 816 een ww-uitkering hadden die valt onder de grafimediabranche (52%). Daarnaast zijn er nog eens 1.260 werkzoekenden met een grafisch beroep bij UWV ingeschreven die tijdelijk of in deeltijd werken, maar eveneens naar (meer) werk zoeken. De ww-gerelateerde werkloosheid in de branche en in Nederland lopen gedurende de maanden van 2022 verder terug. Eind 2020 stonden 1.358 mensen met een ww-uitkering geregistreerd, hetgeen overeenkomt met 7,1% (tabel 10). In Nederland is de ww-gerelateerde werkloosheid in 2000 gedaald naar 3,7%. Eind 2021 is de werkloosheid in de branche verder teruggelopen naar 816 personen c.q. 4,4% en in

Nederland naar 2,4%. Eind 2022 is de werkloosheid in de branche verder gedaald naar 539 personen, 3,0% van het aantal verzekerden. Daarmee komt de branche steeds dichterbij het landelijke percentage.

De belangrijkste reden voor de teruglopende werkloosheid is een sterke afname van de instroom in de ww. Het instroomrisico, als percentage van het aantal verzekerde werknemers aan het begin van het jaar, is in 2022 teruggelopen naar 3,2%. De uitstroom van het aantal mensen uit de (grafische) ww-uitkering is ruim boven het niveau van de instroom, maar deze uitstroom is in 2021 slechts voor 47,6% veroorzaakt door het vinden van een nieuwe baan. De grafische werkloosheid kenmerkt zich door een sterke vergrijzing, sterker dan binnen de gehele Nederlandse werkloosheid geldt. Daar komt bij dat veel werklozen in langdurige vaste dienstverbanden hebben gewerkt en daarmee weinig tot geen ervaring hebben in het zoeken naar ander werk. Ook hebben veel grafici een specialistische beroepsachtergrond hetgeen het overstappen naar ander soort werk bemoeilijkt. Kortom, hogere leeftijd, geringe ervaring op de arbeidsmarkt en specialistische beroepsachtergrond verklaren voor een belangrijk deel waarom de uitstroom uit de werkloosheid voor veel grafici nog steeds lastiger is dan het landelijk gemiddelde in Nederland. De oorzaak van de structureel hogere werkloosheid die kenmerkend was voor de branche lag in de langdurige en voortdurende inkrimping van werkgelegenheid in de grafische industrie, en in de vergrijzing binnen de branche.

Tabel 10. Werkloosheid: aantal WW-uitkeringen grafimediabranche

Maand	WW-uitkeringen			Verzekerden werknemers	Werkloosheid		
	lopende	instroom	uitstroom		WW-%	instroom risico**	uitstroom naar werk***
2008	2.246	1.788	2.341	38.355	5,8%	4,47%	47,9%
2009	4.038	4.952	3.154	34.403	11,7%	12,91%	44,1%
2010	4.233	4.472	4.276	31.192	13,6%	13,00%	53,5%
2011	3.528	2.994	3.699	29.505	12,0%	9,60%	54,0%
2012	3.616	3.213	3.125	26.935	13,4%	10,89%	45,2%
2013	3.864	3.532	3.285	25.081	14,1%	13,11%	42,9%
2014	3.993	3.652	3.522	23.129	17,3%	14,56%	47,1%
2015	3.433	2.784	3.443	22.208	15,5%	12,04%	42,0%
2016	2.823	1.997	2.611	21.912	12,9%	8,99%	31,3%
2017	2.131	1.658	2.350	21.558	9,9%	7,57%	37,4%
2018	1.497	1.204	1.837	20.926	7,2%	5,58%	41,2%
2019	1.314	1.461	1.644	19.801	6,6%	6,98%	42,5%
2020	1.358	1.458	1.440	19.021	7,1%	7,36%	43,8%
2021	816	875	1.417	18.464	4,4%	4,60%	47,6%
2022	539	593	870	18.000	3,0%	3,21%	48,0%

GOC-EEO 2023.14/Bron: UWV sv naar sectoren, bewerking GOC/JT

** instroomrisico= aantal instroom in jaar t.o.v. aantal verzekerden aan het eind van voorafgaand jaar

*** uitstroom naar werk= aandeel van totale uitstroom dat uitstroomt naar betaald werk

5. Omzet, productie toegevoegde waarde en bezettingsgraad

De netto omzet in een branche is een belangrijke graadmeter voor de economische ontwikkeling. De Nederlandse economie klimt vanaf 2014 uit het economische dal, en in 2017 geldt zelfs een zeer sterke economische groei van de Nederlandse economie van bijna 3%. Nederland is daarmee binnen de Europese Unie een koploper. Deze economische groei zet zich in 2018 en 2019 met iets lagere cijfers gestaag voort. Deze mooie cijfers zijn wel in de totale industrie, maar niet in de grafimediabranche terug te vinden. De totale omzetontwikkeling herstelt zich in 2016 weliswaar van het dieptepunt in 2014 en 2015, maar ten opzichte van de jaren daarvoor is eerder sprake van verdere teruggang (tabel 11). Het jaar 2016 was vooral gunstig ten opzichte van 2015 omdat de omzet naar het buitenland sterk toenam. De omzet op de binnenlandse markt daalde daarentegen verder. Deze hoge buitenlandse omzet kon in 2017 niet volgehouden worden, terwijl de binnenlandse omzet opnieuw sterk terugliep. In 2020 zijn de cijfers over de binnenlandse en buitenlandse omzet sterk teruggelopen. Dit herstelt zich duidelijk in 2021 maar ten opzichte van de jaren vóór COVID-19 is er toch sprake van een neerwaartse trend. De netto omzet is in 2021 bijna 2,9 miljard Euro. Het herstel van de omzet na COVID binnen de branche zet in 2022 duidelijk door, vooral zichtbaar in het herstel van de binnenlandse markt. De omzet in 2022 is daarmee terug op het niveau van vóór COVID, in 2018 en 2019. In vergelijking met de ontwikkeling in de totale industrie en het BBP in Nederland blijft het herstel in de grafimediabranche echter wel achter.

Tabel 11. Omzet grafimediabranche, totale industrie en BBP Nederlandse economie

Index (2015=100)

Jaar	Grafimediabranche				Afzet binnenland		Industrie	Nederland	
	omzet				grafisch papier*	verpakkings-papier*	omzet	bbp#	volume
	totaal	binnenland	buitenland	(x1.000)	(x1.000 ton)	(x1.000 ton)	binnenland	totaal	ontwikkeling
2010	132,8	152,9	87,1	€ 4.636.000	158	520	103,5	96,3	3,9
2011	130,4	146,4	93,9	€ 4.529.000	123	474	115,0	97,8	2,4
2012	116,6	125,3	96,9	€ 4.170.000	94	446	115,4	96,8	0,3
2013	114,9	120,8	101,6	€ 3.931.000	91	438	110,5	96,7	0,8
2014	106,8	109,7	100,1	€ 3.744.000	71	455	108,1	98,1	2,2
2015	100,0	100,0	100,0	€ 3.470.000	64	438	100,0	100,0	7,1
2016	107,2	98,8	126,6	€ 3.724.000	62	448	97,6	102,7	0,4
2017	100,1	92,1	118,7	€ 3.530.000	58	480	102,0	107,0	4,3
2018	97,5	90,1	114,4	€ 3.438.312	51	502	110,2	112,2	3,4
2019	94,6	85,7	115,2	€ 3.300.932	44	525	107,4	117,8	2,5
2020	80,2	74,6	93,2	€ 2.782.940	43	581	98,9	116,0	-4,5
2021	88,6	83,9	99,1	€ 3.074.420	45	566	114,9	124,7	5,1
2022	98,8	93,7	110,4	€ 3.203.930	50	557	141,1	129,6	4,9

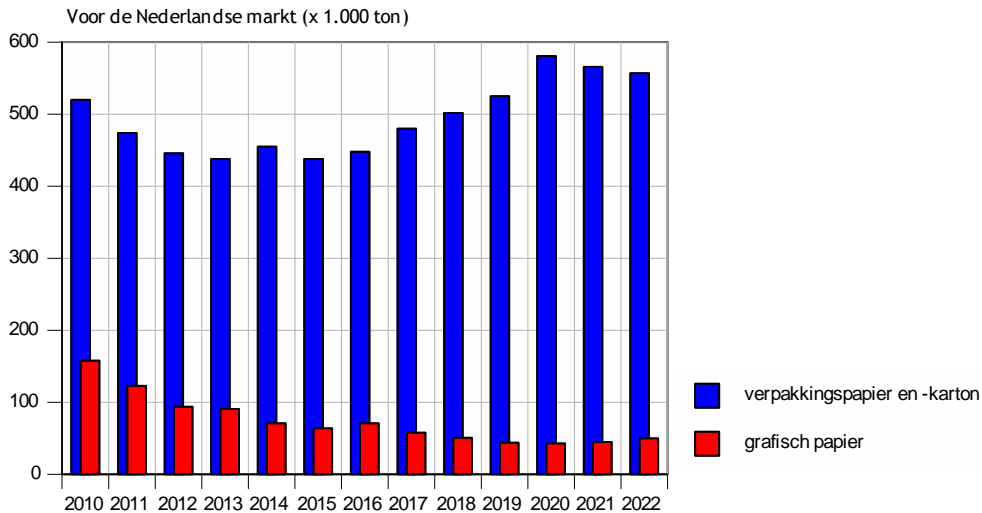
GOC-EEO 2023.15/Bron: CBS; *volume afzet papier: VNP jaarverslag; bewerking GOC/JT

bbp - bruto binnenlands product

Ook in het volume van het papierverbruik is de verdere krimp van de grafische omzet terug te lezen (grafiek 5). Volgens de VNP daalde het totale volume aan grafisch papier dat op de binnenlandse markt werd geleverd opnieuw fors van 51.000 ton in 2018 naar 44.000 ton in 2019, maar blijft daarna redelijk stabiel, om in 2022 weer aan te trekken. Het volume van papier en karton voor de Nederlandse verpakkings-drukkerijen groeide sterk van 502 kton in 2018 naar 566 kton in 2021

(kton=1.000 ton), maar loopt daarna weer terug. In grafiek 5 wordt dit verschil tussen de ontwikkeling van het papiervolume bij de verpakkingsdrukkerijen en bij de andere drukkerijen duidelijk in beeld gebracht.

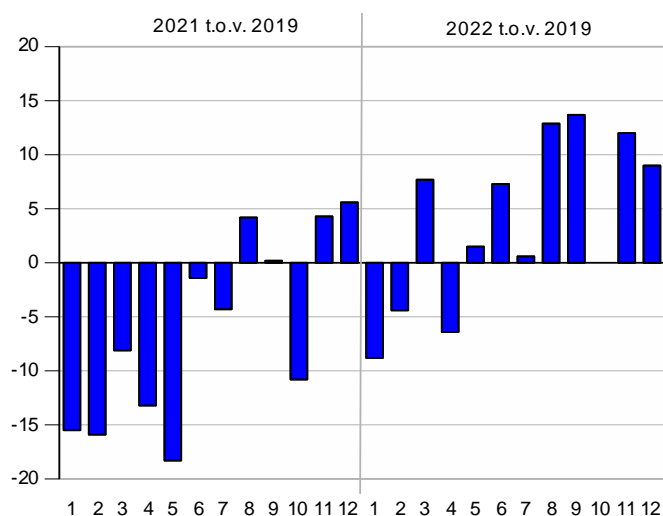
Grafiek 5. Ontwikkeling van het afzetvolume van de Nederlandse papier- en kartonfabrikanten (VNP)

GOC-EEO 2023.16/Bron: VNP jaarverslag 2021, bewerking GOC/JT

De maandomzetten in de grafimediabranche in 2021 en in 2022 worden beiden in grafiek 6 vergeleken met de overeenkomstige maandomzetten in 2019. Daarmee wordt duidelijk in hoeverre de maandomzet in en na de COVID-periode afwijkt van de het jaar vóór COVID-19. Bij de eerste lockdown in april en mei 2020 was de impact op de omzet het sterkst. Daarna blijft de impact in de rest van 2020 in een minder sterke mate zichtbaar. December 2020 wijkt dan niet meer af van de omzet in december 2019. In de eerste vijf maanden van 2021 is de maandomzet opnieuw veel lager dan in de overeenkomstige maanden van 2019. Pas in de tweede helft van 2021 zet het herstel duidelijk door, met nog wel een sterke dip in oktober. In 2022 zien we dat de omzet ten opzichte van 2019 opnieuw tegenvalt in de eerste maanden, maar een sterke verbetering laat zien gedurende de rest van het jaar. Daarmee is 2022 meer dan 2021 het duidelijke hersteljaar na COVID.

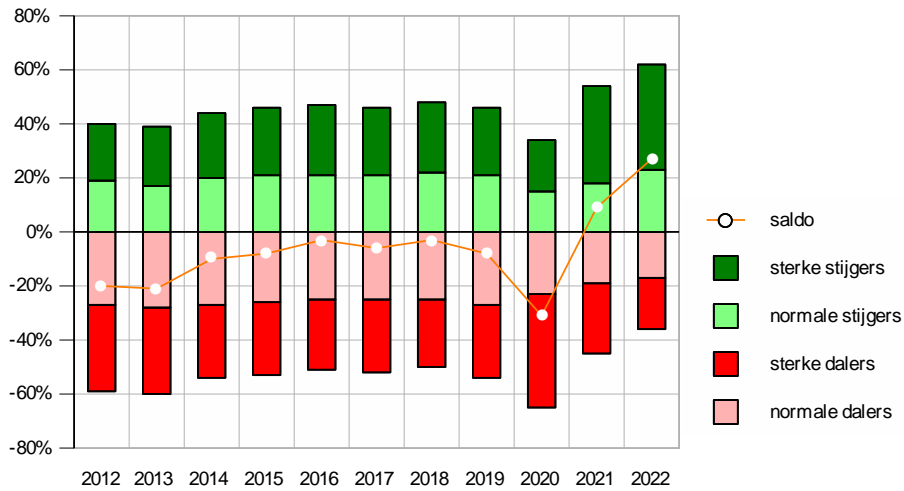
Grafiek 6. Geïndexeerde omzet 2021 en 2022 t.o.v. overeenkomstige maand in 2019

GOC-EEO 2023.17/Bron: CBS, bewerking GOC/JT

De omzetontwikkeling is vervolgens uitgesplitst naar het percentage bedrijven dat groeit (stijgers) of krimpt (dalers) in omzet, en de mate waarin dit plaatsvindt. Normale stijgers of dalers hebben een groei c.q. krimp in omzet van meer dan 0,5% tot 20% ten opzichte van het voorgaande jaar. Sterke stijgers of dalers hebben een groei c.q. krimp in omzet van meer dan 20% ten opzichte van het voorgaande jaar. In grafiek 7 is dit voor de jaren 2012 t/m 2022 weergegeven. Bedrijven die groeien in omzet staan in groen boven de nul-lijn, bedrijven die krimpen staan in rood onder de nul-lijn. De grafiek laat zien dat met uitzondering tot 2021 in alle jaren sprake was van een meerderheid van bedrijven dat in omzet kromp, dus een negatief saldo. In 2020 is het percentage bedrijven met krimp uitzonderlijk groot, maar in 2021 en 2022 geeft een meerderheid van de bedrijven een groei aan. Het beeld in grafiek 7 laat tevens duidelijk zien dat de algemene daling in omzet in de branche niet geldt voor alle bedrijven, en een groei of krimp in omzet ook niet in even sterke mate opgaat voor alle bedrijven.

Grafiek 7. Omzet stijgers en dalers per jaar

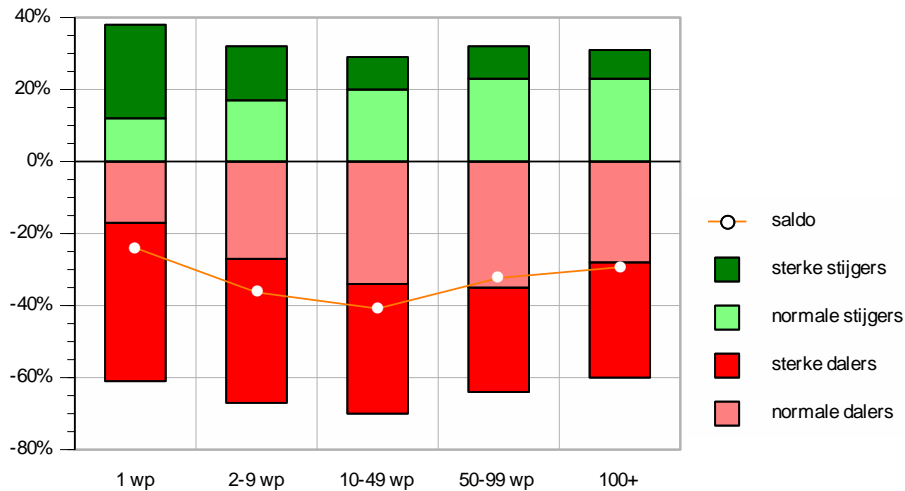

GOC-EEO 2023.18/Bron: CBS, bewerking GOC/JT

In de grafieken 8 en 9 wordt geanalyseerd in welke mate de omzetontwikkeling tijdens het COVID-jaar 2020 en het hersteljaar 2022 anders verliep voor bedrijven van verschillende grootteklasse. In 2020 (grafiek 8) heeft een relatief grotere groep zzp'ers (1wp) qua omzet weinig problemen met de COVID-19 maatregelen, dat is bij de bedrijven met personeel in veel mindere mate het geval. Tevens blijkt dat ook een groter deel van de zzp'ers juist veel last heeft van de maatregelen, enigszins vergelijkbaar met de kleinere bedrijven met personeel. Een ruime meerderheid van alle bedrijven binnen de verschillende grootteklassen heeft te maken met 'normale' of sterke daling van hun omzet.

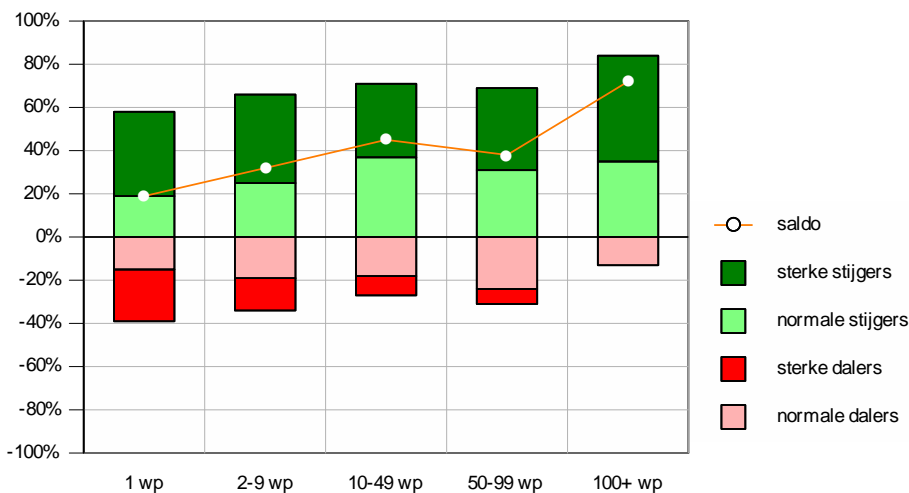
In 2022 slaat dit negatieve beeld duidelijk om naar een positiever beeld. Voor de meerderheid van de bedrijven in elke grootteklasse geldt dat hun omzet weer groeit. Voor de grote bedrijven is dit zelfs in sterkere mate het geval (grafiek 9). Bij de zzp'ers en de kleine bedrijven is echter nog een behoorlijk deel van de bedrijven dat met een sterke daling van hun omzet te maken heeft. De categorie grootste grafische bedrijven doen het dus qua omzetontwikkeling het best.

Grafiek 8. Omzet stijgers en dalers in COVID-jaar 2020 naar grootteklasse

GOC-EEO 2023.19/Bron: CBS, bewerking GOC/JT

Grafiek 9. Omzet stijgers en dalers in hersteljaar 2022 naar grootteklasse

GOC-EEO 2023.20/Bron: CBS, bewerking GOC/JT

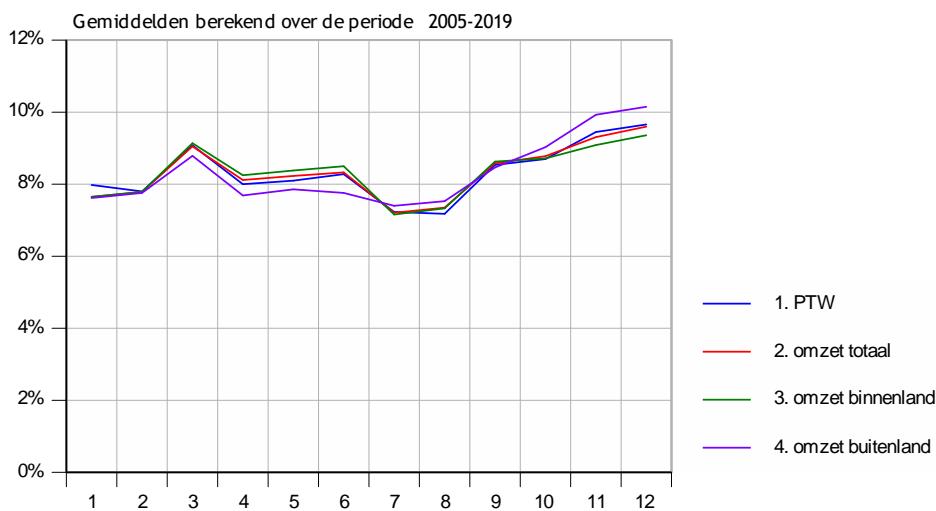
De variatie in omzet over de maanden van het jaar

De omzet in de grafimediabranche verloopt ieder jaar niet gelijkmatig over de maanden van het jaar. Dit is te zien in grafiek 10 waar de gemiddelde maandelijkse bijdrage in de jaaromzet berekend is over een lange periode van 2005 t/m 2019. De COVID-impact wordt daarmee geneutraliseerd. Daartoe zijn de maandomzetten in ieder jaar omgezet naar een percentage van de totale omzet in dat jaar. Zo doende worden maandomzetten van een grote reeks jaren relatief gemaakt, en dus losgekoppeld van de absolute volumeontwikkeling die van jaar tot jaar plaatsvindt. Deze maandpercentages zijn over de gehele tijdreeks van 2005 t/m 2019 per maand gemiddeld. Deze bewerking is gedaan voor de totale omzet, maar ook voor de binnenlandse en de buitenlandse omzetten, en voor de productie toegevoegde waarde (PTW). De productie toegevoegde waarde vertegenwoordigt dat deel van de omzetwaarde dat door de bedrijven zelf wordt toegevoegd. De

inkoopwaarde van grondstoffen en halffabrikaten wordt hierdoor buiten de berekening gelaten. Het voordeel is dat de productie toegevoegde waarde niet beïnvloed wordt door stijgende inkooprijzen, terwijl deze wel doorgezet worden in de omzetwaarde. De productie toegevoegde waarde geeft dus een nog zuiverder beeld van de productieontwikkeling binnen de grafimediabranche zelf.

Grafiek 10 laat zien dat er een sterke samenhang bestaat tussen het volume van de productie (PTW) en de verschillende omzetcijfers. De buitenlandse omzet wijkt iets van de andere omzetcijfers af doordat het in nog sterkere mate afhankelijk is van de productieperiode in het jaar. De productie piekt bijvoorbeeld nog sterker in de laatste twee maanden, en is nog lager in juni. De grafische productie is laag in juli en augustus en piekt in maart en vooral aan het einde van het jaar. Dit type productieverloop betekent dat omzet- en productievergelijkingen altijd tussen jaarcijfers moeten plaatsvinden, of tussen overeenkomstige maanden in verschillende jaren.

Grafiek 10. Gemiddelde maandelijkse omzetbijdrage (%) aan de jaaromzet

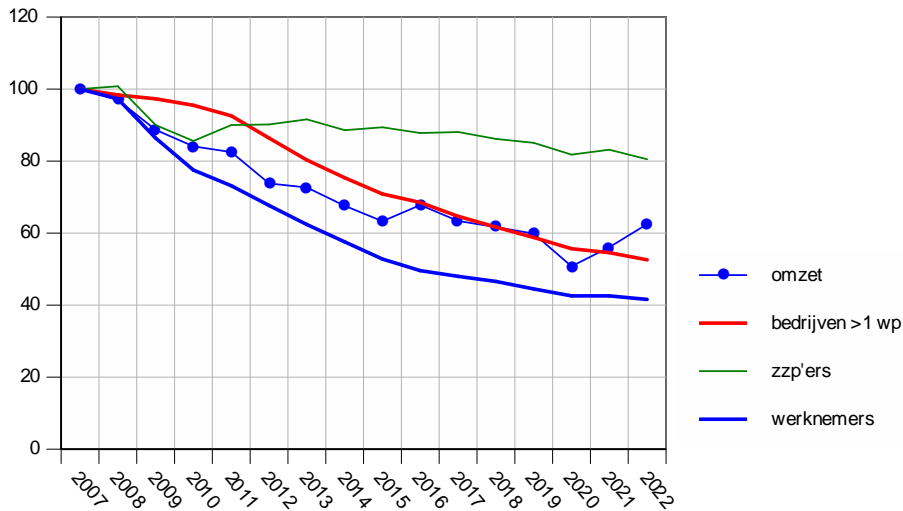

GOC-EEO 2023.21/Bron: CBS, bewerking GOC/JT

Samenhang ontwikkeling omzet, aantal bedrijven en werkgelegenheid

In grafiek 11 is de samenhang te zien tussen de jaarlijkse ontwikkeling van de omzet, het aantal bedrijven en de werkgelegenheid. Bij de bedrijven wordt een onderscheid gemaakt tussen zzp'ers en bedrijven met personeel. Tussen de ontwikkeling van de omzet, het aantal bedrijven met personeel en de werkgelegenheid bestaat een redelijk sterke samenhang. Deze samenhang bestaat veel minder sterk met de ontwikkeling van het aantal zzp'ers. Dat de werkgelegenheid nog meer terugloopt dan het aantal bedrijven met personeel wordt veroorzaakt door de forse krimp van de werkgelegenheid bij de grote bedrijven. De sterkere krimp van de werkgelegenheid ten opzichte van de omzet wordt veroorzaakt door productiviteitstoename. De toenemende productiviteitstoename is weer het gevolg van de voortgaande automatisering in het totale productieproces en het steeds sneller worden van individuele productiemachines. In de grafiek is de sterke daling van de omzet in 2020 en het herstel in 2021 en 2022 duidelijk te zien. De grafiek laat tevens zien dat noch COVID noch herstel invloed heeft gehad op de ontwikkeling van het aantal zzp'ers en bedrijven, noch op de totale werkgelegenheid.

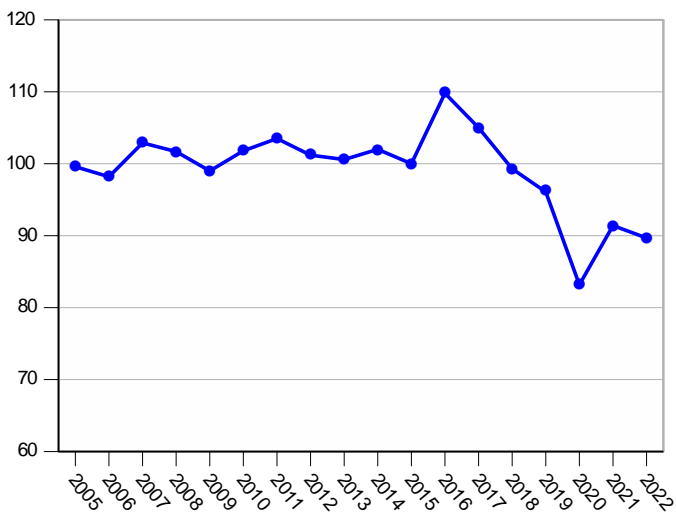
Grafiek 11. Samenhang ontwikkeling omzet, aantal bedrijven en werkgelegenheid

GOC-EEO 2023.22/Bron: CBS, bewerking GOC/JT

In grafiek 12 is te zien dat de productie toegevoegde waarde tussen 2005 en 2016 aanvankelijk redelijk stabiel bleef. In 2016 piekt de PTW zelfs kortstondig omdat dit een economisch goed jaar voor de branche was, maar zet daarna een stevige daling in met als dieptepunt 2020. In 2021 herstelt de PTW zich enigszins maar dit zet niet door in 2022. Dit duidt erop dat de sterke omzetgroei vooral geleid heeft tot hogere inkoop- en verkoopprijzen, maar tevens de bruto marge onder druk zet.

Grafiek 12. Productie Toegevoegde Waarde

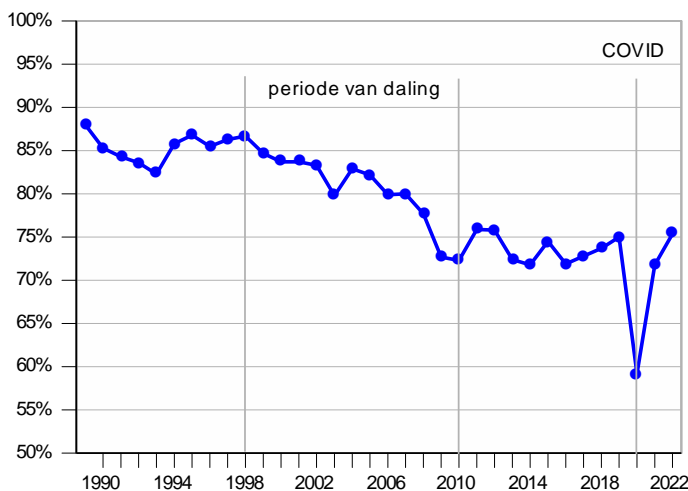

GOC-EEO 2023.23/Bron: CBS, bewerking GOC/JT

Structureel gedaalde bezettingsgraad

De bezettingsgraad is in de afgelopen twintig jaar sterk gedaald van gemiddeld 85% naar 74% (grafiek 13). Deze structurele daling heeft zich over een periode van tien jaar tussen 1999 en 2009 voltrokken. De reden dat de bezettingsgraad gedaald is heeft te maken met de structurele daling van de omzet in de branche terwijl de beschikbare productiemiddelen niet in diezelfde mate zijn verminderd en de productiviteit verder is toegenomen. De krimp in aantal bedrijven en werkgelegenheid was té laag om de productiecapaciteit beter te laten aansluiten bij de dalende omzet en de voortdurende toename in productiviteit.

Grafiek 13. Bezettingsgraad - jaren

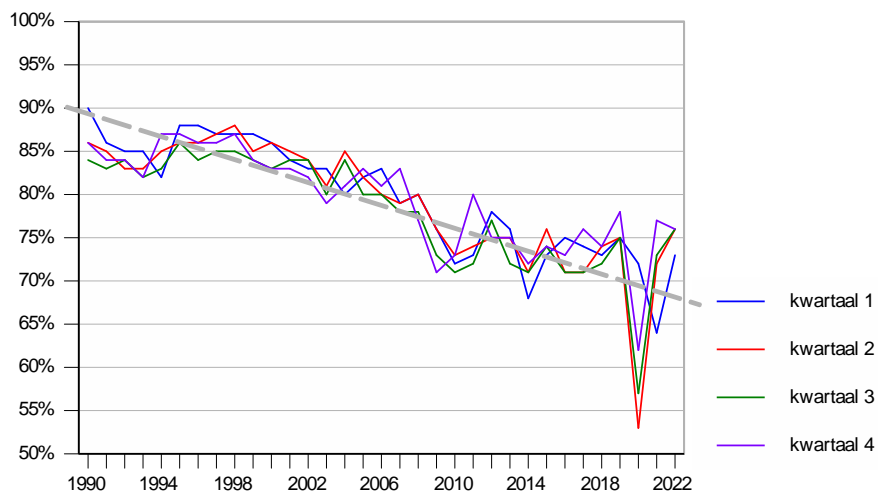

GOC-EEO 2023.24/Bron: CBS, bewerking GOC/JT

Bezettinggraad en flexibele personeelsinzet

In grafiek 14 is de bezettinggraad over een lange periode van 1990 t/m 2022 uitgesplitst naar kwartaal. Dit is gedaan om te controleren of de geconstateerde teruggang in de bezettinggraad voor elk van de kwartalen in gelijke mate optreedt of dat er duidelijke verschillen zijn. Uit de grafiek blijkt dat er nauwelijks sprake is van verschillen tussen de kwartalen. Eerder bleek uit grafiek 10 dat de omzet in de maanden november en december structureel het hoogst is. Doordat uit grafiek 14 blijkt dat dit zich niet vertaalt in een structureel hogere bezettinggraad in het laatste kwartaal, betekent dit dat bedrijven zich enigszins kunnen aanpassen aan de omzet. Dit doen bedrijven door het inzetten van een flexibel inzetbaar personeelsbestand. Enerzijds kan dit door personeel tijdelijk te laten overwerken, anderzijds door tijdelijk personeel in te zetten. Het tijdelijk overwerken laten overwerken van vast personeel wordt interne flexibiliteit genoemd, het inzetten van tijdelijk personeel via flexcontracten heet externe flexibilisering. Beide vormen van personele flexibiliteit komen in de grafimediabranche voor, al hoewel niet in extreem grote mate. Deze flexibele personeelsinzet heeft echter niet voorkomen dat de totale bezettinggraad binnen de branche in de afgelopen periode structureel is gedaald.

Grafiek 14. Bezettingsgraad - ontwikkeling 1990 t/m 2021 per kwartaal

GOC-EEO 2023.25/Bron: CBS, bewerking GOC/JT

6. Import en export

Waarden van goederenstromen

De waarde van grafische producten wordt deels bepaald door productiekosten die gemaakt worden bij het drukken en inbinden van deze producten, maar deels ook door kosten die buiten de grafische industrie worden gemaakt. De invoer- en uitvoerwaarden zijn dus niet volledig toe te rekenen aan de grafimediabranche. Toch geven deze handelstromen een interessant beeld van de trend in de ontwikkeling van de buitenlandse handel in grafische producten waar de grafimediabranche voor een belangrijk deel de voor- en nadelen van ondervindt.

In tabel 12 wordt een overzicht gegeven van de waarden in Euro's van de import en export van grafische producten over de afgelopen jaren. Daarbij wordt een onderverdeling gemaakt naar goederenstromen binnen de Europese gemeenschappelijke markt (EU-27) en daarbuiten. Bij de export is verder nog een onderverdeling gemaakt naar goederen die in Nederland geproduceerd zijn en goederen die slechts via Nederland doorgevoerd worden naar andere Europese landen. Dit is de zogenoemde transitohandel. De transitowaarde geldt zowel voor de invoer- als de uitvoerwaarde. Grofweg kan de invoer voor de eigen binnenlandse markt berekend worden door de transitowaarde eraf te halen. Anderzijds kan de uitvoerwaarde van in Nederland geproduceerde goederen berekend worden door de transitowaarde in mindering te brengen op de totale uitvoerwaarde.

De waarde van de goederen wordt bij de invoer en bij de uitvoer inclusief de vracht- en verzekeringskosten berekend. Bij de invoer uit de EU-27 landen (de gemeenschappelijke markt) worden deze kosten tot aan de Nederlandse grens meegenomen bij invoer van buiten de EU-27 tot aan de buitengrens van de Europese Unie. Bij de uitvoerwaarde worden deze kosten altijd tot aan de Nederlandse grens in de waarde meegenomen.

Tabel 12. Import en export grafische producten

Jaar	Import (x 1.000 Euro)			Export (x 1.000 Euro)			
	binnen EU	buiten EU	totaal	binnen EU NL-made	binnen EU transit	buiten EU NL-made	totaal
2010	680.319	209.955	890.274	741.507	406.337	108.163	1.256.007
2011	684.195	224.873	909.068	707.755	433.786	98.694	1.240.235
2012	689.230	226.536	915.766	730.411	391.572	117.744	1.239.727
2013	660.686	208.411	869.097	734.033	334.428	126.836	1.195.297
2014	551.825	189.398	741.223	739.505	291.883	151.704	1.183.092
2015	695.373	183.632	879.005	740.818	249.580	164.494	1.154.892
2016	697.427	194.530	891.957	714.691	344.111	163.636	1.222.438
2017	711.358	203.436	914.794	862.546	307.801	175.754	1.346.101
2018	750.980	188.378	939.358	825.182	246.483	179.728	1.251.393
2019	784.206	181.735	965.940	1.070.031	385.793	167.429	1.623.253
2020	557.362	236.674	794.035	984.510	295.737	236.899	1.517.146
2021*	743.778	188.387	932.165	1.155.921	385.307	77.174	1.618.402

GOC-EEO 2023.26/Bron: CBS, bewerking GOC/JT

* 2021 voorlopige cijfers

Cijfers kunnen afwijken van eerdere publicaties door herberekening van het CBS

Uit de cijfers van tabel 12 blijkt dat zowel de invoerwaarde als de uitvoerwaarde de afgelopen jaren is toegenomen. Het COVID-jaar 2020 is een tijdelijke onderbreking in de groei, maar 2021 laat weer een duidelijke toename zien. Ongeveer drie kwart van de export naar andere Europese landen

bestaat uit in Nederland geproduceerde grafische producten. De overige kwart bestaat uit transitohandel. De handelsbalans van de import- en exportwaarden, exclusief transito, is alle jaren positief.

Landen

Tabel 13 laat de import van grafische producten zien vanuit alle continenten en vanuit de belangrijkste 15 belangrijkste handelslanden. Deze 15 landen vertegenwoordigen samen 87% van de totale Nederlandse import aan drukwerk. Van alle import in 2021 komt 80% uit Europa en 12% uit Azië. België is met een aandeel van 22% van de totale import de belangrijkste leverancier van drukwerk voor Nederland. Op nummer twee en drie volgen Duitsland met een aandeel van 23% en het Verenigd Koninkrijk met 11%. China vertegenwoordigt 8% van de invoerwaarde van drukwerk in Nederland.

Tabel 13. Continenten en belangrijkste landen waarvan Nederland drukwerk invoert

Landen	Invoerwaarde drukwerk (x 1.000 Euro)					Aandeel 2021 totaal
	2008 totaal	2021 totaal	boeken	tijdschriften	reclame drukwerk	
Wereld	963.633	932.165	455.199	66.540	97.017	100%
Europa (excl. NL)	794.341	743.778	356.976	61.285	94.137	79,8%
Afrika	848	3.427	2.962	1	47	0,4%
Amerika	69.856	73.541	39.622	5.063	901	7,9%
Azië	97.957	110.364	54.831	183	1.897	11,8%
Oceanië	623	968	747	7	34	0,1%
overige	6	84	60	0	2	0,0%
1 België	216.186	201.059	101.068	29.726	35.313	21,6%
2 China	63.709	74.258	30.569	29	792	8,0%
3 Denemarken	4.555	8.622	3.246	554	672	0,9%
4 Duitsland	262.833	216.316	70.334	12.749	30.132	23,2%
5 Frankrijk	22.957	24.227	11.648	1.008	4.799	2,6%
6 Hongarije	2.852	6.435	1.450	158	186	0,7%
7 Italië	30.315	20.843	11.143	821	4.060	2,2%
8 Oostenrijk	1.862	10.389	2.486	55	1.321	1,1%
9 Polen	9.147	36.577	21.701	3.207	4.834	3,9%
10 Spanje	15.930	8.506	4.723	694	1.513	0,9%
11 Tsjechië	15.106	15.921	5.676	260	1.462	1,7%
12 Verenigd Koninkrijk	153.646	97.901	67.231	2.304	4.831	10,5%
13 VS	66.729	68.659	37.658	5.055	855	7,4%
14 Zweden	23.678	5.247	2.841	71	918	0,6%
15 Zwitserland	4.913	10.930	9.276	15	233	1,2%

GOC-EEO 2023.27/Bron: CBS, bewerking GOC/JT

In tabel 14 staan de exportcijfers van grafische producten naar continenten en de belangrijkste landen. De 15 landen vertegenwoordigen 87% van de totale Nederlandse uitvoerwaarde aan drukwerk. Ook bij de export zien we dat Europa het belangrijkste continent is met 95% van de export. De belangrijkste uitvoerlanden zijn België (44%), Duitsland (12%), Frankrijk met 9% en het Verenigd Koninkrijk met 8%.

Tabel 14. Continenten en belangrijkste landen waar Nederland drukwerk naar uitvoert

Landen	Uitvoerwaarde drukwerk (x 1.000 Euro)					Aandeel
	2008 totaal	2021 totaal	boeken	tijdschriften	reclame drukwerk	2021 totaal
Wereld	1.183.165	1.618.402	806.449	56.706	147.829	100%
Europa	1.120.928	1.541.228	779.952	56.023	143.161	95,2%
Afrika	14.999	6.724	1.641	26	755	0,4%
Amerika	22.908	34.395	15.884	376	2.514	2,1%
Azië	22.060	34.052	8.164	271	1.139	2,1%
Oceanië	2.259	1.931	755	11	260	0,1%
overige	8	75	55	0	0	0,0%
1 België	262.312	716.883	584.346	18.832	54.520	44,3%
2 China	931	6.862	550	223	73	0,4%
3 Denemarken	42.420	28.633	12.260	569	634	1,8%
4 Duitsland	184.483	203.118	59.062	17.173	27.535	12,6%
5 Frankrijk	132.109	150.041	22.803	3.072	10.456	9,3%
6 Hongarije	14.481	4.701	1.657	311	502	0,3%
7 Italië	45.960	33.788	9.607	1.850	2.683	2,1%
8 Oostenrijk	20.097	13.507	3.269	1.152	1.471	0,8%
9 Polen	14.532	23.900	13.785	1.011	2.273	1,5%
10 Spanje	47.067	30.464	8.372	1.043	2.601	1,9%
11 Tsjechië	25.987	7.967	2.979	517	485	0,5%
12 VK	157.878	121.698	30.546	5.644	25.303	7,5%
13 VS	12.910	20.973	10.799	221	2.079	1,3%
14 Zweden	61.278	18.781	3.457	573	705	1,2%
15 Zwitserland	23.778	21.574	5.660	33	5.191	1,3%

GOC-EEO 2023.28/Bron: CBS, bewerking GOC/JT

Producten

In de tabellen 15 en 16 worden de import en export uitgedrukt in de waarden van de productgroepen die verhandeld worden. Bij zowel de invoer als de uitvoer vormen in 2021 boeken de belangrijkste productgroep (44% import, 49% export). De waarde van de import en de export van boeken neemt in 2019 en 2021 fors toe. De waarde van algemeen drukwerk neemt bij de export eveneens sterk toe, terwijl de waarde van tijdschriften in 2019 en 2021 sterk afneemt,

Tabel 15. Importwaarde naar soort product

Soort product	Invoerwaarde drukwerk (x 1.000 Euro)							Aandeel
	2008	2015	2016	2017	2018	2019	2021	
Boeken	456.108	328.025	385.638	340.416	354.663	433.892	412.160	44,2%
Couranten en tijdschriften	103.611	129.668	115.951	112.699	96.698	89.287	66.540	7,1%
Prentalbums/-boeken	13.795	23.488	22.280	22.799	26.361	32.122	43.039	4,6%
Gedrukte muziek	6.076	2.812	5.672	6.440	10.549	17.117	7.982	0,9%
Cartografie	11.551	20.042	12.911	11.045	13.485	12.630	8.290	0,9%
Bouwplannen en -tekeningen	2.887	6.193	3.925	3.299	1.827	2.088	1.134	0,1%
Gezegeld papier; cheques	7.213	4.024	3.759	8.155	7.590	7.717	6.097	0,7%
Decalcomanieën	10.893	5.592	5.073	8.959	7.351	8.368	12.393	1,3%
Prentbriefkaarten	34.689	27.558	30.139	32.565	33.473	27.550	31.575	3,4%
Kalenders	7.945	10.246	5.130	6.051	5.702	6.147	8.634	0,9%
Handelscatalogi	79.984	48.067	44.230	43.769	45.573	46.466	74.729	8,0%
Reclamedrukwerk	96.061	103.972	82.680	107.215	133.175	119.764	97.017	10,4%
Prenten, gravures, foto's	38.967	31.037	30.204	27.288	31.457	35.552	39.406	4,2%
Drukwerk overig n.e.g.	93.853	138.281	144.368	184.097	160.092	148.965	123.169	13,2%
Totaal	963.633	879.005	891.960	914.797	927.996	987.665	932.165	100%

GOC-EEO 2023.29/Bron: CBS, bewerking GOC/JT

Tabel 16. Exportwaarde naar soort product

Soort product	Uitvoerwaarde drukwerk (x 1.000 Euro)							Aandeel
	2008	2015	2016	2017	2018	2019	2021	
Boeken	498.818	318.644	371.418	372.582	341.519	591.362	789.081	48,8%
Couranten en tijdschriften	186.342	124.330	129.216	117.730	105.335	77.938	56.706	3,5%
Prentalbums/-boeken	3.313	7.001	7.812	6.312	8.252	12.564	17.368	1,1%
Gedrukte muziek	125	8.730	14.141	12.135	16.137	22.301	21.911	1,4%
Cartografie	7.282	20.006	15.581	13.677	17.545	13.803	5.154	0,3%
Bouwplannen en -tekeningen	2.635	1.348	1.355	2.796	7.521	13.074	5.956	0,4%
Gezegeld papier; cheques	13.171	45.283	36.536	35.556	21.542	14.223	27.755	1,7%
Decalcomanieën	5.087	15.014	4.882	5.941	5.057	6.543	7.014	0,4%
Prentbriefkaarten	32.823	177.072	168.017	294.649	244.876	289.149	181.166	11,2%
Kalenders	6.341	18.657	9.910	26.060	24.048	28.201	24.293	1,5%
Handelscatalogi	107.993	37.017	48.081	49.095	62.398	39.233	17.709	1,1%
Reclamedrukwerk	174.119	198.180	165.875	161.876	196.417	182.187	147.829	9,1%
Prenten, gravures, foto's	30.955	19.029	32.519	31.201	38.874	25.342	34.485	2,1%
Drukwerk overig n.e.g.	114.161	164.584	217.095	216.490	213.108	299.116	281.975	17,4%
Totaal	1.183.165	1.154.895	1.222.438	1.346.100	1.302.629	1.615.036	1.618.402	100%

GOC-EEO 2023.30/Bron: CBS, bewerking GOC/JT

7. Prijsindex grondstoffen en grafische eindproducten

In tabel 17 staan de geïndexeerde producentenprijzen voor drukwerk en voor de basismaterialen papier, inclusief verpakkingspapier en -karton, en drukinkt. Papier en drukinkt vertegenwoordigen het belangrijkste deel van de inkoopwaarde voor drukkerijen. De papierprijzen zijn lange tijd redelijk stabiel gebleven, maar stegen in 2018 fors. Ook al in 2010 en 2011 vonden er forse prijsverhogingen plaats voor papier, daarna daalden de prijzen weer licht tot deze in 2017 opnieuw stegen. In 2019 daalden de prijzen iets en in 2020 daalden de prijzen verder. In 2021 en 2022 stijgen de papierprijzen weer fors. De prijzen voor krantenpapier op rollen daalt daarentegen in 2021 maar stijgen zeer sterk in 2022.

De prijzen voor drukinkt zijn in de afgelopen jaren juist gedaald, maar daaraan is in 2018 een eind gekomen. Vanaf 2020 stijgen de prijzen weer, en dit zet zich in 2021 en 2022 sterk door.

De producentenprijzen voor drukwerk erodeerden voortdurend in de afgelopen jaren, en deze daling zet in 2021 door. Alleen de prijzen voor de buitenlandse markt stijgen. De inflatie in 2022 brengt daar sterk verandering in. De prijzen van drukwerk stijgen hard mee, en dat geldt ook voor de tarieven in de prepress, het drukken en het afwerken.

Het oplopen van de inkoopprijzen op grondstoffen, en het niet volledig kunnen doorrekenen daarvan in de verkoopprijzen van drukwerk, betekent dat de bruto marge, waaruit de bedrijfskosten (incl. lonen) betaald moeten worden, sterk onder druk komen te staan. Dit kan uitsluitend worden opgevangen door besparingen op bedrijfskosten, hetgeen o.a. bereikt kan worden door efficiënter te gaan produceren. Vandaar de grote aandacht binnen veel grafische bedrijven voor interne projecten als lean production en World Class Manufacturing (WCM). Ook bij veel kleine grafische bedrijven is er een sterke aandacht voor kostenbesparing in de productie.

Tabel 17. Producenten Prijs Index (PPI) grondstoffen

Index (2015=100)

Jaar	Inkoop grondstoffen (verbruiksprijzen)			Afzetprijzen grafimediabranche						
	papier en karton	kranten papier op rollen	drukinkt	branche (sbi 181)			segment (binnenlandse prijzen)			
				totaal	binnenland	buitenland	kranten	drukwerk	prepress	bindwerk
2012	101,8	113,3	116,9	104,6	105,1	98,1	.	103,5	.	101,2
2013	101,0	108,0	115,1	101,4	101,7	97,4	.	100,1	.	98,9
2014	101,2	111,0	113,0	101,2	101,2	100,5	.	99,5	100,7	98,8
2015	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
2016	101,6	101,4	98,1	96,2	95,5	105,6	.	99,7	100,1	101,0
2017	103,3	100,6	94,1	94,3	93,6	103,3	.	100,0	.	99,1
2018	109,2	114,2	94,2	96,5	95,8	105,9	.	102,7	101,2	101,0
2019	108,3	.	.	97,7	96,9	108,3	76,6	103,6	108,3	101,8
2020	104,4	105,5	97,9	96,1	95,2	108,3	76,9	101,1	111,1	101,2
2021	116,0	99,4	99,5	96,1	94,8	112,2	75,9	101,0	112,4	.
2022	152,2	172,4	110,7	113,3	112,1	127,9	91	119,5	124,0	119,0

GOC-EEO 2023.31/Bron: CBS, bewerking GOC/JT

De prijzen voor consumenten van grafische eindproducten namen de afgelopen jaren juist toe, en deze toename zet zich in 2022 verder door (tabel 18). Deze trend volgt grotendeels de algemene prijsontwikkeling in Nederland. Dit patroon van stijgende consumentenprijzen is in bijna alle categorieën van grafische eindproducten te zien.

Tabel 18. Consumenten Prijs Index (CPI) grafische producten

Index (2015=100)

%	Categorie									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
	NL	Grafisch	Grafische productgroep							
	totaal	totaal	f-boek	st-boek	ov-boek	krant	tijdschr	divers	ov-prod	
1996	68,9	62,3				49,0	48,2	78,0	78,5	
1997	70,4	64,0				50,6	49,8	79,1	79,6	
1998	71,8	65,7				52,2	51,4	79,6	80,0	
1999	73,3	67,8				54,3	53,4	81,0	81,5	
2000	75,1	69,9				56,3	55,5	81,6	82,1	
2001	78,2	73,5				59,3	58,4	85,2	85,7	
2002	80,7	76,5				62,3	61,4	89,6	90,0	
2003	82,4	79,3				65,3	64,3	91,7	92,2	
2004	83,5	81,9				68,1	67,0	92,5	93,0	
2005	84,9	83,5				70,7	69,6	91,1	91,6	
2006	85,8	84,5				72,5	71,4	90,4	90,9	
2007	87,2	85,5				74,6	73,4	90,0	90,5	
2008	89,4	83,5				78,1	76,9	89,7	90,2	
2009	90,4	86,0				82,1	80,8	92,7	93,2	
2010	91,6	87,7	85,9	90,1	106,7	84,2	84,1	95,1	93,3	
2011	93,7	90,8	91,5	91,8	105,4	87,1	87,4	95,1	95,1	
2012	96,0	92,6	90,1	95,3	106,5	91,1	91,3	95,5	96,6	
2013	98,4	97,3	97,2	98,4	108,0	95,1	96,5	99,2	100,0	
2014	99,4	98,4	98,3	98,7	108,2	98,0	95,9	98,7	100,4	
2015	100	100	100	100	100	100	100	100	100	
2016	100,3	106,0	110,7	102,5	107,2	102,1	109,5	104,5	100,1	
2017	101,7	106,9	110,2	101,9	111,1	101,9	116,2	102,2	99,5	
2018	103,4	107,2	105,3	100,0	110,9	109,3	117,3	103,4	97,6	
2019	106,2	110,7	110,3	103,9	113,7	116,7	125,0	105,7	94,6	
2020	107,5	114,7	111,5	105,8	117,3	121,5	129,8	110,8	95,8	
2021	110,4	116,5	113,3	105,5	118,2	127,4	133,1	113,7	95,6	
2022	121,4	121,1	118,4	106,1	121,8	133,1	138,4	122,2	100,3	

GOC-EEO 2023.32/Bron: CBS, bewerking GOC/JT

Toelichting op categorieën in tabel 18

1. Totaal over alle bestedingen in Nederland
2. Totaal over alle grafische productgroepen
3. Fictieboeken
4. Studieboeken
5. Overige non-fictieboeken
6. Kranten
7. Tijdschriften
8. Divers drukwerk
9. Overig drukwerk (enveloppen, schriften, labels enz.)

8. Financiële gegevens over de branche

De financiële gegevens die het CBS over branches ter beschikking stelt zijn afkomstig van de belastingdienst en worden aangevuld met vragenlijsten voor kleine bedrijven. Op basis van deze bedrijfsgegevens wordt door het CBS een gecumuleerde balans en resultatenrekening op bedrijfstakniveau opgesteld. De meest recente cijfers gaan over het boekjaar 2021. Wij presenteren hier de cijfers over de jaarreeks 2015 t/m 2021. Voor elk jaar geeft het CBS aan van hoeveel bedrijven de cijfers afkomstig zijn. Bij de balans en de resultatenrekening wordt dit aantal bedrijven onderaan de tabel voor de gepresenteerde jaren gegeven. Het zijn macrocijfers op brancheniveau die niet direct naar individuele bedrijven vertaald kunnen worden.

Over de absolute getallen berekenen we vervolgens een aantal financiële kengetallen over de liquiditeit, de solvabiliteit, de rentabiliteit en de activiteit. In totaal worden hierover 14 kengetallen gepresenteerd. De manier waarop de kengetallen berekend zijn wordt in tabel 23 toegelicht. Alle berekeningen zijn gebaseerd op de hier gepresenteerde posten uit de resultatenrekening en eindbalans.

Bruto marge, energieverbruik en uitbesteed werk

De bruto marge geeft aan welk deel van de omzet door het bedrijf zelf wordt toegevoegd boven de inkoopwaarde van de omzet, zoals bij grafische bedrijven de inkoop van papier en inkt. Uit deze toegevoegde waarde moeten alle bedrijfskosten betaald worden. Hoe groter de bruto marge is hoe meer bedrijven zelf invloed kunnen uitoefenen op de totale kosten die gemaakt worden om de omzet te realiseren. Omgekeerd geldt dat naarmate de bruto marge kleiner wordt bedrijven steeds minder invloed hebben op de totale kosten. Doordat de overcapaciteit in de branche de producentenprijzen voor grafische productie drukken, en de kosten voor de inkoop van papier en inkt stijgen, worden bedrijven gedwongen steeds minder kosten te maken voor de werkzaamheden die zij zelf toevoegen. In tabel 19 is te zien dat de bruto marge de afgelopen jaren sterk onder druk heeft gestaan. Bedrijven worden dus gedwongen efficiënter te gaan produceren voor een gelijkblijvende omzetwaarde. Voor een deel is dit terug te zien in de vermindering van het aandeel uitbesteed werk. In 2018 en opnieuw in 2020 wordt dit aandeel verminderd doordat bedrijven meer werkzaamheden in eigen huis proberen uit te voeren. Omgekeerd zien we in de tabel dat de kosten voor energieverbruik als percentage van de bruto marge toenemen. Door het stijgen van de energieprijzen zullen bedrijven hier steeds sterker mee geconfronteerd gaan worden. Energiebesparing zal daarmee een belangrijk doel worden in de efficiency maatregelen van bedrijven.

Tabel 19. Bruto marge, energieverbruik en uitbesteed werk

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Bruto marge	58,4%	56,3%	59,0%	59,8%	55,3%	55,9%	58,9%
Kosten energieverbruik als % v.d. omzet	1,4%	1,2%	1,2%	1,2%	1,2%	1,3%	1,6%
Kosten energieverbruik als % v.d. bruto marge	2,5%	2,1%	2,1%	2,0%	2,2%	2,4%	2,6%
Uitbesteed werk als % v.d. omzet	6,1%	8,8%	6,8%	5,6%	7,4%	5,5%	5,9%
Uitbesteed werk als % v.d. bruto marge	10,4%	15,6%	11,5%	9,4%	13,5%	9,8%	10,0%

GOC-EEO 2023.33/Bron: CBS, bewerking GOC/JT

Resultatenrekening en balans

De resultatenrekening geeft een overzicht van de financiële inkomsten en uitgaven van bedrijven in een jaar. Deze gegevens splitsen inkomsten en kosten uit naar verschillende categorieën die enerzijds belangrijk zijn voor het bedrijf zelf om beleid te voeren, en anderzijds voor de

belastingdienst om verschillende belastingafdrachten te kunnen berekenen. In tabel 20 worden deze financiële posten voor de grafische bedrijfstak gegeven.

De balans bestaat uit een overzicht van de bezittingen (activa), onderverdeeld in vaste en vlottende activa, en daar tegenover een overzicht van de financiering daarvan (passiva). De passiva is weer onderverdeeld in eigen vermogen en vreemd vermogen. De tabellen 21 en 22 horen dus bij elkaar. De verschillende balansposten worden gebruikt om financiële kengetallen te berekenen die iets zeggen over de financiële risico's die een bedrijf loopt. Bijvoorbeeld om op tijd voldoende geld ter beschikking te hebben om aan haar betalingsverplichtingen te kunnen voldoen.

Resultatenrekening

De resultatenrekening van 2021 geeft voorlopige cijfers omdat nog niet alle bedrijven hun gegevens volledig hebben aangeleverd. Het bedrijfsresultaat uit eigen activiteiten is in de afgelopen jaren steeds negatief geweest, maar wordt gecorrigeerd door de positieve resultaten in binnen- en buitenlandse deelnemingen. Daardoor is het netto resultaat nog steeds positief. Wel is duidelijk te zien dat het jaar 2020 een forse vermindering van de netto omzet laat zien. Een deel van de loonkosten is niet uit eigen bedrijfsresultaat gefinancierd maar uit overheidssubsidies ter compensatie van de lock down.

Tabel 20. Resultatenrekening

(x miljoen Euro)

Financiële posten	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021*
1 Netto omzet	3.621	3.359	3.248	3.285	2.747	2.327	2.435
2 Loon, salaris en sociale premies	999,7	949,7	1.008,7	929,3	806,4	734,4	727,6
3 Afschrijvingen	192,5	141,3	138,7	131,1	102,3	93,9	93,5
4 Kosten van de omzet	2.261,7	2.120,9	2.360,3	2.191,6	1.889,7	1.554,1	1.610,7
5 Bedrijfsresultaat	167,4	146,6	-1,7	-17,1	-51,5	-55,4	2,8
6 Rentebaten	8,9	4,2	4,3	3,9	2,7	32,0	10,0
7 Rentelasten	271,0	62,0	62,2	65,9	53,5	76,2	24,9
8 Overige financiële resultaten	3,2	12,9	18,3	22,9	6,1	1,2	-3,1
9 Resultaat uit deelnemingen totaal	152,6	63,7	221,9	235,5	291,3	181,5	178,0
10 - Resultaat uit deelnemingen binnenland	40,5	30,8	30,7	30,2	46,5	36,4	27,3
11 - Resultaat uit deelnemingen buitenland	112,1	33,0	191,3	205,3	244,9	145,1	150,7
12 Buitengewone baten en lasten; saldo	-1,7	-0,5	0,0	-0,9	-3,4	-2,0	8,0
13 - Buitengewone baten	3,2	2,5	4,1	2,4	2,7	12,1	10,5
14 - Buitengewone lasten	4,9	3,0	4,1	3,3	6,1	14,1	2,4
15 Resultaat vóór belastingen	59,4	165,0	180,5	178,5	191,8	81,1	170,9
16 Vennootschapsbelasting	44,4	51,9	59,1	35,1	35,8	26,9	30,9
17 Aandeel van derden	-0,6	-0,4	-0,8	0,4	0,1	0,4	-0,7
18 Resultaat, netto	15,0	113,1	121,4	143,7	156,1	54,6	139,4
19 Winstuitkeringen	152,2	84,7	101,0	84,1	124,3	242,0	43,7
Aantal bedrijven	1.628	1.614	1.536	1.441	1.427	1.407	1.407

GOC-EEO 2023.34/Bron: CBS, bewerking GOC/JT

2021* voorlopige cijfers

Balans

De balans activa (tabel 21) laat over 2020 eveneens een sterke teruggang in omzet zien, terug te vinden in de post handelsdebiteuren. Dit zijn opdrachtgevers van grafische bedrijven die op korte termijn nog betalingen zullen doen voor uitgevoerde opdrachten. Daarnaast zijn ook de langlopende vorderingen sterk teruggelopen. In 2021 herstelt de balans zich, maar zijn de financiële problemen nog niet verdwenen. Veel bedrijven moeten een deel van de COVID-subsidies terug betalen.

De balans passiva (tabel 22) laat in 2020 een sterke negatieve omslag in eigen vermogen zien. Dit kan verklaard worden uit de sterke stijging van de langlopende schulden. De sterke teruggang in 2020 in handelscrediteuren is weer het gevolg van de sterke terugloop in omzet waardoor grafische

bedrijven veel minder grondstoffen hebben moeten inkopen. Inkopen die aan het eind van het boekjaar nog niet zijn betaald worden dan op de balans als een schuld aan crediteuren ingeboekt. De sterke teruggang van deze crediteuren is het resultaat van minder inkoop van grondstoffen en diensten. In 2021 zien we dat het eigen vermogen sterk verbeterd is doordat bedrijven een groot deel van hun schulden inmiddels hebben afgelost.

Tabel 21. Balans Activa (Debet)

(x miljoen Euro)

Balansposten	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Immateriële vaste activa	1.915,7	746,4	153,2	163,5	87,1	62,4	57,7
Materiële vaste activa	871,0	843,7	927,9	788,3	686,5	657,7	708,2
Deelnemingen totaal	975,3	692,1	-92,1	-250,8	-455,3	-458,3	33,8
- Deelnemingen binnenland	143,9	114,3	154,4	127,2	133,2	137,8	160,1
- Deelnemingen buitenland	831,3	577,8	-246,5	-378	-588,5	-596	-126,4
Langlopende vorderingen	439,4	325,3	772,8	709,3	793,6	643,9	598,8
Voorraden	210,5	188,8	207,0	192,2	146,6	134,9	153,1
Kortlopende vorderingen	577,0	370,4	631,5	398,1	362,9	322,5	426,5
Handelsdebiteuren	535,7	502,8	509,7	419,5	403,5	286,1	301,4
Liquide middelen	354,8	381,7	440,1	318,5	290,7	301,4	421,9
Totaal	5.879,3	4.051,2	3.550,1	2.738,5	2.315,7	1.950,7	2.701,4
Aantal bedrijven	1628	1614	1536	1441	1427	1407	1407

GOC-EEO 2023.35/Bron: CBS, bewerking GOC/JT

Tabel 22. Balans Passiva (Credit)

(x miljoen Euro)

Balansposten	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Eigen vermogen	1.117,4	1.273,4	703,0	529,1	229,6	-355,0	809,2
Belang van derden	5,2	6,8	3,2	4,2	3,0	5,6	5,8
Egalisatierekening	0,5	0,3	0,3	0,3	0,0	0,0	0,0
Voorzieningen	216,2	160,6	149,3	123,4	96,3	85,5	68,7
Langlopende schulden	3.271,6	1.405,8	1.218,6	1.027,3	1.032,0	1.489,8	1.069,7
Kortlopende schulden	946,6	918,2	1.206,4	788,9	611,9	542,2	546,8
Handelscrediteuren	322,0	286,0	269,5	265,3	342,8	182,5	201,3
Totaal	5.879,3	4.051,1	3.550,1	2.738,5	2.315,7	1.950,7	2.701,4
Aantal bedrijven	1628	1614	1536	1441	1427	1407	1407

GOC-EEO 2023.36/Bron: CBS, bewerking GOC/JT

Financiële kengetallen

De financiële kengetallen geven een beeld van de financiële positie en ontwikkeling van het bedrijf. Deze informatie is niet alleen voor de ondernemer van belang, maar ook voor banken en toeleveranciers vanwege eventuele risico's van kredietverstrekking en leveringen op rekening (crediteuren). Financiële kengetallen worden berekend op basis van de posten uit de resultatenrekening en de balans, en geven daarmee een beeld over het afgelopen boekjaar. Voor de

liquiditeit van de onderneming is het echter vooral belangrijk om deze te berekenen over de lopende begroting, om te voorkomen dat het bedrijf in toekomstige betalingsproblemen komt. Het niet op tijd kunnen voldoen aan betalingsverplichtingen heeft namelijk een grote en acute impact op de positie van het bedrijf. Door betalingsachterstand nemen de betalingskosten vaak sterk toe en dit kan zelfs leiden naar een surseance van betaling en uiteindelijk zelfs een faillissement. De cijfers die hier gepresenteerd worden gaan echter over een branche, en moeten dus allereerst geïnterpreteerd worden als een barometer voor de economische ontwikkeling binnen de branche. De cijferreeks over de jaren 2015 t/m 2021 geeft de mogelijkheid conclusies te trekken uit de ontwikkeling van de verschillende kengetallen. Vervolgens kunnen individuele bedrijven hun eigen kengetallen vergelijken met deze branchegemiddelden.

In totaal worden 14 kengetallen gegeven over vier belangrijke aspecten van de financiële ontwikkeling en positie van bedrijven. De vier aspecten zijn:

1. Liquiditeit: het vermogen om korte-termijn-schulden af te betalen;
2. Solvabiliteit: het vermogen om op lange termijn alle schulden af te lossen;
3. Economische activiteit: het vermogen om de investeringen weer om te zetten in geld;
4. Rentabiliteit: het vermogen om inkomen te generen.

Omdat er veel verschillende benaderingen zijn bij de berekening van deze kengetallen wordt in tabel 23 aangegeven hoe deze berekend zijn en waar de onderliggende gegevens te vinden zijn in de balans en/of in de resultatenrekening. Hierdoor kunnen bedrijven die zich aan deze gemiddelde branchecijfers willen spiegelen gemakkelijker overeenkomstige berekeningen maken.

Tabel 23. Berekening van de financiële kengetallen

Kengetal	Bron	Betekenis
Liquiditeit		
1. Current ratio	Balans	Vlottende Activa / Kort Vreemd Vermogen
2. Quick ratio	Balans	Vlottende Activa - Voorraden / Kort Vreemd Vermogen
Solvabiliteit		
3. EV Ratio (%)	Balans	Eigen Vermogen / Totaal Vermogen x 100%
4. Debt ratio TV (%)	Balans	Vreemd Vermogen / Totale Vermogen x 100%
5. Debt ratio EV (%)	Balans	Vreemd Vermogen / Eigen Vermogen x 100%
Economische activiteit		
6. Omzetsnelheid TV	Res.rek./Balans	Omzet / Totaal Vermogen (rato)
7. Omzetduur (dagen)		1 / Omzetsnelheid x 365 dagen
8. Bruto marge (%)	Resultatenrek.	Toegevoegde waarde als percentage van de netto omzet
Rentabiliteit		
9. Rentedekkingsfactor	Resultatenrek.	Bedrijfsresultaat voor belasting + Rentelasten / Rente lasten (rato)
10. RVV (%)	Res.rek./Balans	Rente lasten / Totaal gemiddeld Vreemd Vermogen (excl. crediteuren) x 100%
11. Bruto winst (%)	Res.rek./Balans	Bedrijfsresultaat voor belasting / Omzet x 100%
12. Netto winst (%)	Res.rek./Balans	Bedrijfsresultaat na belasting / Omzet x 100%
13. Rentabiliteit TV nb (%)	Res.rek./Balans	Bedrijfsresultaat na belasting + rentelasten / Totaal Vermogen 100%
14. Rentabiliteit EV nb (%)	Res.rek./Balans	Bedrijfsresultaat na belasting / Eigen Vermogen x 100%

Liquiditeit

Er zijn verschillende manieren om de liquiditeit te berekenen, in de meeste gevallen gebeurt dit doormiddel van de current ratio en de quick ratio. Zoals eerder aangegeven is de liquiditeit vooral van belang om aan de korte termijn betalingsverplichtingen te kunnen voldoen. De berekende verhouding geeft aan in hoeverre er voldoende financiële middelen vrijgemaakt kunnen worden om aan korte termijn verplichtingen te kunnen voldoen. Het gaat hierbij om betaling van belastingen

en sociale premies, openstaande rekeningen (crediteuren) en kredietaflossingen. Financiële middelen die daarvoor beschikbaar komen zijn direct opneembaar geld, goederenvoorraden die verkocht worden en betalingen door debiteuren. Het verschil tussen de current - en de quick ratio bestaat uit het wel of niet meetellen van de goederenvoorraad. Welke de voorkeur verdient wordt bepaald door het soort economische activiteit van het bedrijf. De goederenvoorraad van drukkerijen bestaat voornamelijk uit ingekocht papier, inkt en drukplaten. Indien er een hoge omzetsnelheid van producten bestaat komen de financiële opbrengsten van deze voorraad ook snel ter beschikking en kan dus gewerkt worden met de current ratio. Indien de omzetsnelheid laag is of het bedrijf een grote voorraad aanhoudt kan er beter uitgegaan worden van de quick ratio. Het aanhouden van grote voorraden heeft dan een negatieve invloed op de liquiditeit van het bedrijf. Het geld ligt langer vast.

In tabel 24 is te zien dat het liquiditeitsgetal direct daalt als de goederenvoorraad niet meegerekend wordt. Belangrijk is dat beide getallen groter dan 1 zijn, omdat dit een aanduiding is dat op korte termijn meer geld beschikbaar komt dan voor de betalingsverplichting nodig is. Wel is het zorgelijk dat de tabel laat zien dat in de afgelopen jaren de quick ratio net boven de 1 uitkwam. De liquiditeit is daarmee kwetsbaar voor bedrijven die een grotere voorraad aanhouden. In 2020 en 2021 verbetert de liquiditeit, maar de vraag is of dit zo blijft bij stijgende inkooprijzen.

Tabel 24. Financiële kengetallen

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Liquiditeit							
1. Current ratio	1,32	1,20	1,21	1,26	1,26	1,44	1,80
2. Quick ratio	1,16	1,04	1,07	1,08	1,11	1,26	1,58
Solvabiliteit							
3. EV Ratio	22,8%	35,6%	24,1%	24,0%	14,2%	-13,5%	32,7%
4. Debt ratio TV	77,2%	64,4%	75,9%	76,0%	85,8%	113,5%	67,3%
5. Debt ratio EV	339,0%	181,1%	314,9%	316,8%	604,0%	-839,1%	205,7%
Economische activiteit							
6. Omzetsnelheid TV	0,62	0,83	0,99	1,18	1,19	1,19	0,86
7. Omzetduur (dagen)	593	440	370	309	308	306	424
8. Bruto marge	58,4%	56,3%	59%	59,8%	55,3%	55,9%	58,9%
Rentabiliteit							
9. Rentedekkingsfactor	1,2	3,7	3,9	3,7	4,6	2,1	7,9
10. RVV	6,4%	2,7%	2,6%	3,6%	3,3%	3,8%	4,8%
11. Bruto winst (%)	1,6%	4,9%	5,1%	5,5%	7,0%	3,5%	7,0%
12. Netto winst (%)	0,4%	3,4%	3,5%	4,4%	5,7%	2,3%	5,7%
13. Rentabiliteit TV (nb)	4,9%	4,3%	5,2%	7,6%	9,0%	6,7%	4,9%
14. Rentabiliteit EV (nb)	1,1%	7,8%	14,2%	21,8%	47,4%	-20,5%	6,1%

GOC-EEO 2023.38/Bron: data van CBS, berekening GOC/JT

Solvabiliteit

Bij de solvabiliteit wordt aangegeven welk deel van het totale vermogen door eigen - en door vreemd vermogen is gevormd. Veel vreemd vermogen betekent veel aflossingsverplichtingen die op tijd voldaan moeten worden. Veel vreemd vermogen beïnvloedt dus direct de liquiditeitspositie van het bedrijf. Omzetten van vreemd naar eigen vermogen versterkt de liquiditeitspositie. Er bestaan verschillende verhoudingen die als kengetal van solvabiliteit gebruikt kunnen worden. In tabel 24 worden er 3 gegeven: de eigen vermogen ratio (EV ratio) en twee zogenaamde debt (schuld) ratio's.

Het eigen vermogen ratio en het vreemd vermogen (debt) ratio zijn samen 100% van het totale vermogen. De tweede debt ratio geeft de verhouding weer tussen vreemd - en eigen vermogen. In tabel 24 is te zien dat het aandeel van het eigen vermogen in 2019 daalt en het aandeel van het vreemd vermogen toeneemt. In 2019 werd 14% van het totale vermogen gefinancierd door eigen vermogen en 86% door vreemd vermogen. Dit betekent dat een fors deel van het vermogen gefinancierd is door geleend geld waarover rente betaald en op afgelost moet worden. In 2020 is het eigen vermogen zelfs negatief geworden vanwege de sterk toegenomen betalingsverplichtingen en de reserveringen die daarvoor gedaan moesten worden. Omdat 2020 een uitzonderlijk jaar is kunnen daaraan nog geen al te harde conclusies verbonden worden. In 2021 herstelt het eigen vermogen zich sterk doordat de schulden worden afbetaald.

Economische activiteit

Voor de economische activiteit zijn drie kengetallen berekend: de omzetsnelheid van het totale vermogen, de omzetsduur in dagen en de bruto marge. De omzetsnelheid geeft de mate aan waarin het totale geïnvesteerde vermogen via de omzet weer in geld wordt omgezet. Een lage omzetsnelheid betekent een minder efficiënt gebruik van het geïnvesteerd kapitaal dan bij een hoge omzetsnelheid het geval is. Als norm voor een efficiënte omzetting van investeringen wordt wel factor 1,5 tot 2,5 aangehouden. In tabel 24 is te zien dat de factor van de omzetsnelheid sinds 2018 weer boven de 1 gekomen is, maar in 2020 nog onder de 1,5 scoort. In 2021 is deze zelfs weer onder de 1 gedaald. Het duurt dus weer langer voordat het geïnvesteerde geld via de verkoop van goederen en diensten weer in geld wordt terugverdiend. Uitgedrukt in dagen duurde deze omzetting in 2020 gemiddeld 306 dagen en in 2021 zelfs 424 dagen.

De bruto marge geeft de economische ruimte aan die de ondernemer heeft om zijn activiteiten uit te voeren en te optimaliseren. Deze marge ligt gemiddeld binnen de branche op 56%. Dit geeft een redelijke marge om de efficiency binnen het bedrijf te beïnvloeden. De terugloop is veroorzaakt door de toenemende kosten van papier, inkt en drukplaten, terwijl deze prijsverhoging niet evenredig in de verkoopprijzen van drukwerk konden worden doorberekend. De bruto marge is in 2021 verbeterd, maar zal door de sterk stijgende inkooprijzen in 2022 weer kunnen gaan dalen.

Rentabiliteit

De kengetallen voor de rentabiliteit geven inzicht in de opbrengst van de investeringen van een bedrijf. Deze investeringen kunnen uit eigen vermogen bestaan maar ook uit vreemd vermogen. Indien de opbrengst van de investeringen hoger is dan de betaalde rente op het geleende geld dan is de rentabiliteit positief. Met andere woorden het levert een positief ondernemingsresultaat op door geld te lenen. In tabel 21 worden zes kengetallen gegeven die iets zeggen over de rentabiliteit: de rentedekkingsfactor, het gemiddelde percentage rentelasten over het vreemd vermogen, de bruto en netto winstpercentages, en de rentabiliteit op het geïnvesteerde vermogen.

Een rentedekkingsfactor lager dan 1 betekent dat een bedrijf niet voldoende kaststromen heeft om de rente op vreemd vermogen te kunnen betalen. Een factor 2,5 à 3 betekent dat een bedrijf in de gevarenzone zit. Een factor 5 of hoger betekent een comfortabele financiële positie. Deze factor is in 2020 binnen de grafmediabranche 2,1. Dit betekent dat gemiddeld genomen bedrijven dan in de gevarenzone zitten. De verbetering in de afgelopen jaren werd onder meer veroorzaakt door de daling van de rente op krediet en langer lopende leningen. De gemiddelde rentelasten op vreemd vermogen (RVV) zijn in 2016 en 2017 sterk gedaald tot 2,7% à 2,6%. In 2015 was dit nog 6,4%. Maar in 2018 loopt deze RVV weer op naar 3,5%, en in 2020 naar 3,8%. In 2021 verbetert de rentedekkingsfactor sterk, maar zal door de stijgende rente in 2022 weer onder druk komen.

De rentabiliteit van het totale vermogen is berekend over de winst na belasting vermeerderd met de rentelasten die gelden als vergoeding voor het aangetrokken vreemd vermogen. De rentabiliteit van het eigen vermogen is eveneens berekend over de winst na belasting exclusief de rentelasten. De norm voor een goede rentabiliteit verschilt per sector maar vooral ook naar type bedrijf. Grote

beursgenoteerde bedrijven zijn vaak al tevreden met 4 à 5% over hun totale vermogen, terwijl eenmansbedrijven met een relatief kleine omzet naar 15 à 20% rentabiliteit over hun eigen vermogen streven. Voor de grafimediabranche met veel kleine MKB-bedrijfjes is een rentabiliteit over het eigen vermogen (na belasting) van 14% in 2017 een redelijk resultaat maar niet uitzonderlijk hoog. Vooral belangrijk is dat de rentabiliteit in 2016 en 2017 sterk verbeterd is ten opzichte van 2015 en eerdere crisisjaren. De verwachting dat deze rentabiliteit zich ook in de jaren 2018 en 2019 gunstig zou ontwikkelen was gelegen in de gunstige prijsontwikkeling voor drukwerk én de lage rente op bankkrediet en langlopende leningen. De rentabiliteit op het totale geïnvesteerde vermogen verbeterde daardoor verder naar 9% in 2019. In 2020 waren alle cijfers voor de winst en de rentabiliteit sterk verslechterd. In 2021 verbeteren de rentabiliteitscijfers zich duidelijk.

Bedrijfsresultaat in 2022 volgens bedrijven (enquête)

Financiële cijfers over 2022 zijn nog niet beschikbaar bij CBS. Wel is in 2023 aan bedrijven gevraagd op welke manier hun bedrijfsresultaat zich in 2022 heeft ontwikkeld. Dit onderzoek is door GOC in maart 2023 uitgevoerd. De resultaten van deze enquête onder 600 grafische bedrijven werden representatief gemaakt voor de totale branche. In tabel 25 worden twee antwoorden tegen elkaar afgezet:

- Is het bedrijfsresultaat in 2022 positief, negatief of break even t.o.v. de bedrijfskosten?
- Welke ontwikkeling maakt het bedrijfsresultaat in 2022 door t.o.v. 2021?

Elk percentage in de tabel geeft het aandeel weer ten opzichte van alle bedrijven. In 2022 had 79% van de bedrijven een positief bedrijfsresultaat, 15% kwam net uit de kosten en 7% had een negatief bedrijfsresultaat. Twee derde van de bedrijven (66%) ziet haar bedrijfsresultaat in 2022 verbeteren, 11% ziet dit verslechteren en voor 23% bleef het stabiel. Bedrijven die in 2022 een stabiel negatief resultaat (2%) of een negatief en verslechterd resultaat (3%) behaalden vormen samen 5% van de bedrijven. Deze cijfers laten zien dat er behoorlijke verschillen bestaan tussen bedrijven.

Verschillen die niet duidelijk worden uit de financiële kengetallen in tabel 24. De cijfers in tabel 25 laten ook zien dat bijna 60% van de bedrijven in 2022 een positief en verbeterd bedrijfsresultaat behaalden.

Tabel 25. Bedrijfsresultaat in 2022 (percentage bedrijven)

Ontwikkeling t.o.v. 2021	Behaald bedrijfsresultaat in 2022			Totaal
	positief	break even	negatief	
Stabiel bedrijfsresultaat	15,3%	5,8%	2,0%	23,1%
Verbetering bedrijfsresultaat	58,8%	6,0%	1,5%	66,4%
Verslechtering bedrijfsresultaat	4,5%	2,7%	3,3%	10,5%
Totaal	78,7%	14,5%	6,8%	100%

GOC-EEO 2023.39/Bron: GOC Enquête onder grafimediabedrijven (N=531)

9. Investerings en aanpak van innovaties

In tabel 26 zijn de totale bedragen die grafische bedrijven in een jaar geïnvesteerd hebben in materiële vaste activa, zoals hun gebouw, voertuigen, nieuwe computerapparatuur en hun machinepark in miljoenen Euro's weergegeven. Ook deze gegevens zijn afkomstig van de belastingdienst. Daarnaast is aan deze bedrijven in de conjunctuurenquête van het CBS gevraagd naar hun belangrijkste investeringsmotieven. Hierbij gaat het dus niet om welke motieven allemaal een rol gespeeld hebben, maar welke daarbij de belangrijkste is geweest. In de tabel wordt voor ieder jaar het percentage bedrijven gegeven met betrekking tot hun belangrijkste investeringsmotief. In 2019 en 2020 zijn de totale investeringen duidelijk afgenomen. Voor een deel kan dit verklaard worden uit het teruglopen van het aantal bedrijven, maar voor een belangrijk deel zal het ook te maken hebben met de economische omstandigheden. In 2021 nemen de investeringen weer toe, vooral voor nieuwe apparatuur. Investerings in machines zijn altijd veel hoger geweest dan in computers, maar de investeringen in machines liepen het meest terug. Mogelijk kan dit verklaard worden doordat meer bedrijven persen, printers en nabewerkingsapparatuur zijn gaan leasen in plaats van kopen. In 2021 nemen de investeringen in machines weer sterk toe.

Wat betreft de belangrijkste motieven voor deze investeringen noemden de meeste bedrijven in 2019 nog uitbreiding van productiecapaciteit (50%), in 2021 is dit vervanging van apparatuur. Uitbreiding wordt dan nog door een kwart van de bedrijven genoemd. Het belang van investeringen met als doel de efficiency te verbeteren nam in 2021 eveneens toe.

In tabel 27 wordt aangegeven welke strategische aanpak bedrijven in 2021 en 2022 hebben om tot innovaties te komen. Ook deze informatie komt uit de eerder genoemde enquêtes onder bedrijven. Verreweg de meeste bedrijven (90%) geven aan innovaties volledig op eigen kracht aan te pakken. De andere strategieën komen als enige strategie nauwelijks voor. Bij een combinatie van strategieën wordt samenwerking met de leveranciers van apparatuur en software het meest genoemd (7%). Samenwerking met klanten en/of andere grafische bedrijven (collega-bedrijven) komt bij 5% van de bedrijven voor. Het tijdelijk inhuren van externe experts komt het minst voor (4%).

Tabel 26. Investerings in materiële vaste activa

Jaar	Bedragen (x miljoen Euro)					Bestedingsdoel			
	totaal	nieuw	bestaand	computers	machines	vervanging	uitbreiding	efficiency	overige
2009	200,7	175,9	24,8	9,7	145,7				
2010	174,5	148,2	26,3	7,9	132,6	35%	41%	21%	3%
2011	167,1	152,7	14,5	8,9	121,2	33%	42%	22%	3%
2012	111	105	6,1	11,1	73,7	44%	35%	19%	2%
2013	133,1	113,9	19,2	8,2	97,8	36%	41%	19%	3%
2014	135,6	127	8,6	13,6	78,6	42%	41%	15%	2%
2015	102	90,9	11,1	11,4	62	26%	55%	15%	4%
2016	120,5	109,1	11,4	8,1	83	36%	47%	14%	3%
2017	124,3	107,7	16,6	6,3	92,5	45%	27%	22%	6%
2018	126,2	112,6	13,6	8,2	84,7	40%	35%	16%	9%
2019	110,1	88,1	22	6,8	64,8	35%	50%	12%	3%
2020	91,9	78,6	13,3	6,6	49,3	39%	33%	18%	10%
2021	118,4	110,8	7,6	5,8	86,1	51%	25%	20%	4%

GOC-EEO 2023.40/Bron: CBS, bewerking GOC/JT

Tabel 27. Strategische aanpak innovaties

Strategie	Alleen deze strategie		Combinatie van strategieën	
	2021	2022	2021	2022
Wij doen dit <u>volledig</u> op eigen kracht	89,7%	90,8%		
Wij werken daarin (ook) samen met de leveranciers/fabrikant	1,1%	1,6%	10,7%	7,2%
Wij werken daarin (ook)samen met klanten	0,0%	0,0%	5,7%	4,4%
(Ook) in samenwerking met collega-bedrijven	0,4%	1,2%	6,6%	4,8%
We trekken (ook) tijdelijk experts aan	1,2%	0,2%	4,2%	3,9%

GOC-EEO 2023.41/Bron: GOC Enquête onder grafimediabedrijven (2021 N=614; 2022 N=531)

10. Conjunctuurbeeld van ondernemers

In de conjunctuurenquête van het CBS wordt aan ondernemers een groot aantal vragen voorgelegd waaruit opgemaakt kan worden hoe zij de economische ontwikkelingen ervaren. Van een negental onderwerpen presenteren wij in dit hoofdstuk de resultaten. Samen vormen ze een soort conjunctuurbeeld vanuit de ondernemers in de grafimediabranche.

Prognose versus constatering

Bij een aantal onderwerpen wordt ondernemers zowel gevraagd naar hun ervaring over de afgelopen periode als naar hun inschatting van de komende periode. Vaak gaat het daarbij over een kwartaal. Doordat deze vooruitblikken steeds weer gevolgd worden door constatering achteraf hebben we een analyse gemaakt van de mate waarin deze voorspellingen achteraf overeen bleken te komen met de geconstateerde werkelijkheid. Hieruit blijkt dat de voorspelling meer samenhangt met de ervaring over het afgelopen kwartaal dan met een juiste inschatting van de komende periode (tabel 28). Daaruit kan de conclusie getrokken worden dat het presenteren van een reeks vooruitblikken minder zinvol is indien er ook constatering beschikbaar zijn die achteraf zijn gedaan. Daarom beperken we ons hier tot een tijdreeks van kwartalen over de jaren 2017 t/m 2021, uitsluitend op basis van door ondernemers achteraf geconstateerde ontwikkelingen.

Tabel 28. Mate van overeenkomst tussen prognose en constatering productieontwikkeling

Prognose	Vaststelling	Mate afwijking prognose van vaststelling				
		veel te laag	te laag	ong. gelijk	te hoog	veel te hoog
vooraf	achteraf					
	pmc*			% bedrijven		
- groei	0,202	35%	12%	11%	22%	19%
- stabiel	0,243	12%	19%	20%	21%	27%
- krimp	0,199	25%	22%	7%	16%	29%
- saldo	0,189	40%	9%	1%	13%	36%

GOC-EEO 2023.42/Bron: berekening GOC over data CBS Conjunctuurenquêtes; 99x prognoses vooraf versus vaststellingen achteraf over de kwartalen 1994-kw4 t/m 2019-kw2; *pmc= Pearson-productmomentcorrelatie.

Toelichting bij tabel 28

In de cultuurenquête van het CBS wordt aan ondernemers bijvoorbeeld gevraagd hoe de ontwikkeling van de productie in het afgelopen kwartaal geweest is, en wat zij verwachten voor het komende kwartaal. Daarop zijn drie antwoorden mogelijk: productie is toegenomen (groei), productie is gelijk gebleven (stabiel) of de productie is afgenomen (krimp). Het percentage bedrijven met groei vermindert met het percentage met krimp geeft het saldo aan. Een positief saldo betekent dat meer bedrijven groeien dan krimpen in omzet, en een negatief saldo dat er meer bedrijven krimpen dan groeien. Het saldo geeft dus een indicatie voor de ontwikkeling in een branche. Door de overeenkomst tussen de voorspelling te vergelijken met de achteraf geconstateerde werkelijkheid wordt een indruk verkregen van de betrouwbaarheid van deze collectieve voorspellingen. Voor een betrouwbare analyse is een groot aantal voorspellingen over 25 jaar x 4 kwartalen genomen. Dit leverde 99 meetmomenten (kwartalen) op waarover zowel voorspellingen als achteraf constatering zijn gedaan. Deze cijfers zijn op twee manieren geanalyseerd. Enerzijds door hun lineaire verband te meten. Dit is gedaan met een productmomentcorrelatie (pmc) tussen beide scorereeksen. Vervolgens zijn alle verschillen gecodeerd in de mate van de afwijking van elke voorspelling met de daaropvolgende constatering. Het resultaat van beide analyses is te zien in tabel 25. De *pmc-correlatie-analyse* geeft de sterkte van de lineaire

samenhang aan tussen de reeks voorspellingen en de reeks waarnemingen. Bij het volledig ontbreken van een samenhang is de correlatie 0, bij een maximale samenhang (identiek) is de correlatie 1. Vanaf een correlatie 0,5 is sprake van een redelijke en vanaf 0,7 van een behoorlijke samenhang. De samenhang is bij elk type antwoord laag ($<0,25$). Dit betekent dat het saldo van de voorspellingen niet heel goed bruikbaar is voor een beeld van de productieontwikkeling in de branche. De analyse van de mate waarin voorspellingen afwijken van de werkelijkheid levert het beeld op dat voorspellingen vaak véél te hoog of juist véél te laag uitvallen ten opzichte van de werkelijkheid. Daarbij wordt groei vaker veel te laag ingeschat en stabiliteit en krimp vaker veel te hoog. Hierdoor valt tevens het saldo bij voorspellingen vaak té negatief of té positief uit. Omdat het in deze economische rapportage niet gaat om een prognose van ondernemers over de toekomstige ontwikkelingen, maar om het vaststellen van de ontwikkelingen die hebben plaatsgevonden, wordt in deze rapportage dus uitsluitend voor achteraf constatering gekozen.

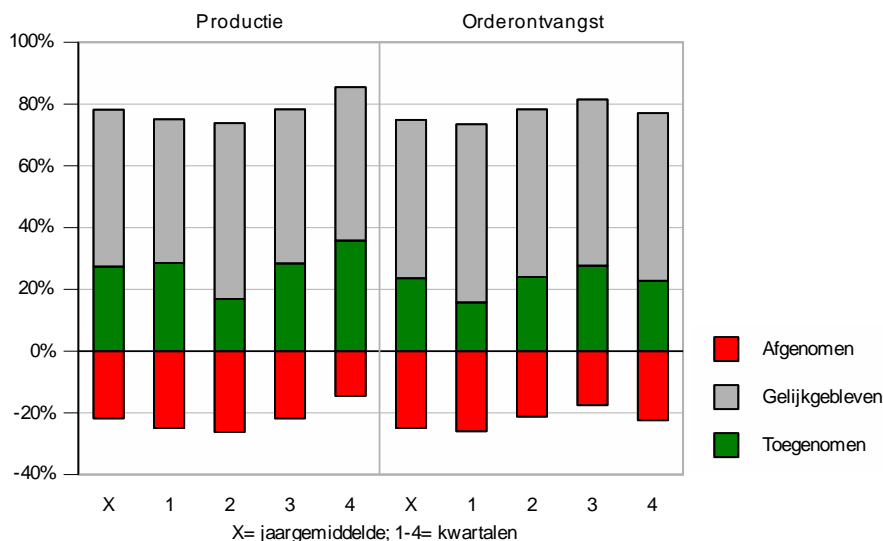
Variatie over kwartalen

Een tweede toets van het conjunctuurbeeld dat ondernemers geven gaat over de variatie tussen de kwartalen binnen één jaar. Indien er een systematische en structurele variatie tussen de kwartalen optreedt dat moeten uitspraken in een specifiek kwartaal altijd vergeleken worden met een overeenkomstig kwartaal van het voorgaande jaar, en niet met het voorgaande kwartaal. Ditzelfde effect treedt op bij de omzetontwikkeling maar ook bij het ziekteverzuim. In het vierde kwartaal is de omzet ieder jaar het hoogst en in het tweede kwartaal het laagst. Voor het ziekteverzuim geldt dat het eerste kwartaal (winter) het ziekteverzuim altijd het hoogste is binnen het jaar. Toe of afname van omzet en van ziekteverzuim treedt dus ieder jaar structureel op. Hetzelfde gaan we nu controleren met betrekking tot het productieverloop en de orderontvangst.

Daartoe zijn voor beide onderwerpen 80 kwartaalscores over de periode 2000 t/m 2019 gemiddeld naar jaarscore en naar kwartaalscores. Het resultaat is te zien in grafiek 15. Het gemiddelde over de 80 kwartaalscores levert het jaargemiddelde X op. Per kwartaal wordt het gemiddelde berekend over de 20 overeenkomstige kwartalen. Duidelijk is te zien dat de verschillen tussen de kwartalen bij productieverloop groter zijn dan bij orderontvangst. Productieverloop laat hetzelfde patroon zien dat ook zichtbaar is bij de omzetontwikkeling ieder jaar. Het tweede kwartaal is het laagst en het vierde het hoogst. Bij de orderontvangst zijn ook structurele verschillen zichtbaar, maar bij andere kwartalen en ook in iets mindere mate.

Beide patronen in grafiek 15 laten zien dat er in voldoende mate een systematische en structurele variatie tussen de kwartalen optreedt waardoor het beter is kwartaalscores vooral te vergelijken met overeenkomstige kwartalen in voorgaande jaren en niet met de andere kwartalen binnen hetzelfde jaar.

Grafiek 15. Variatie over kwartalen productieverloop en orderontvangst

GOC-EEO 2023.43/Bron: berekening GOC over data CBS Conjunctuurenquêtes;
80 kwartalen 2000 t/m 2019

Conjunctuurgrafieken

We presenteren de gegevens over de negen conjunctuuronderwerpen in grafieken waarbij standaard negatieve ervaringen in rood onder de nul-lijn gepresenteerd worden en positieve ervaringen in groen boven de nul-lijn. Het antwoord stabiel, normaal of gelijk gebleven wordt in grijs aan de bovenkant op de kolom gezet, maar dat hoeft niet altijd ook positief te zijn. Bijvoorbeeld gelijk gebleven met een slechte omzet is natuurlijk niet positief. Maar we kunnen dit niet verder uitsplitsen. Voor de interpretatie van de grafieken betekent dit dat vooral de hoogte van het rode gedeelte en het groene gedeelte als indicatoren van verslechtering en verbetering gezien moeten worden. Het saldo tussen het percentage ondernemers dat een verbetering constateert wordt als saldo weergegeven. Daarmee is direct te zien of er sprake is van een positief of negatief saldo in de ontwikkeling. De grootte van het grijze gedeelte kan dan als 'geen verandering' gelezen worden.

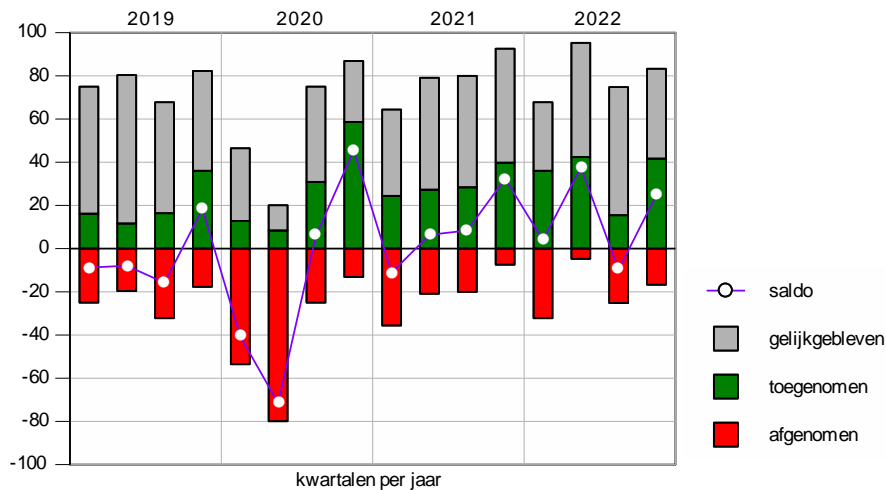
De negen onderwerpen waarover de ondernemers zich hebben uitgesproken zijn:

1. Productieverloop
2. Bezettingsgraad
3. Productiecapaciteit
4. Omzet
5. Orderontvangst
6. Belemmeringen
7. Concurrentiepositie
8. Economisch klimaat
9. Winstgevendheid

10.1 Productieverloop

Zoals we in grafiek 10 bij hoofdstuk 5 over de omzetontwikkeling kunnen zien verloopt de productie over de maanden van een jaar niet gelijkmatig maar in een redelijk vaststaand patroon met pieken en dalen, met in het laatste kwartaal een stijging van laag naar een piek in de omzet. Dit patroon zien we dan ook terug in de beleving van ondernemers over hun productieverloop in de afgelopen kwartalen. Het normale jaarlijkse patroon is dat het eerste kwartaal achterblijft en het laatste kwartaal piekt. Ondanks dat dit patroon bekend zal zijn bij ondernemers volgen zij in hun oordeel over het productieverloop niet de verwachting vanuit het patroon, maar de actuele ontwikkeling van hun productie. Het heeft dus niet zoveel zin om binnen één jaar de kwartalen met elkaar te gaan vergelijken. Om een juiste beoordeling te maken van de productieontwikkeling moet dus altijd de omzet tussen overeenkomstige kwartalen over meerdere jaren met elkaar vergeleken worden, in dit geval tussen 2022 met die in 2021, 2020 en 2019. Het eerste kwartaal laat namelijk altijd een terugval in productie zien ten opzichte van het laatste kwartaal van het voorgaande jaar, en het laatste kwartaal altijd weer een toename. Of de productie in een bepaald jaar van dit patroon afwijkt blijkt alleen door elk kwartaal overeenkomstig met hetzelfde kwartaal van eerdere jaren te vergelijken. Dan valt op dat het eerste kwartaal van 2022 slechts iets beter scoort dan het eerste kwartaal van 2021. Het tweede kwartaal van 2022 duidt zowel op een verbetering als op een stabiele ontwikkeling en geen verdere verslechtering. Deze stabilisatie is ook in het derde kwartaal te zien, maar nu met wel een verslechtering. Het vierde kwartaal is weer een verbetering, maar vergeleken met het vierde kwartaal van 2021 ook weer niet opvallend. Het vierde kwartaal voldoet eerder aan het normale patroon. Al met al laat 2022 een grilliger patroon zien dan 2021.

Grafiek 16. Oordeel ondernemers over productieverloop in kwartaal

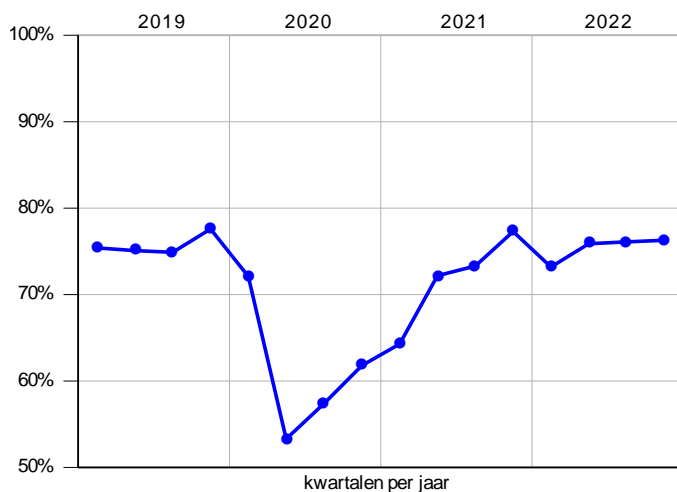

GOC-EEO 2023.44/Bron: CBS Conjunctuurenquête, bewerking GOC/JT

10.2 Bezettingsgraad

In het oordeel over de bezettingsgraad zien we dat 2020 eveneens een sterke verslechtering opleverde ten opzichte van voorgaande jaren, maar dat ook dit zich in 2021 herstelt naar een normaal patroon over de kwartalen (grafiek 17). Vooral in het begin van de coronacrisis gaat de bezettingsgraad fors onderuit. Daarna treedt er enig herstel op maar blijft de bezettingsgraad nog ver onder het gebruikelijke niveau. Pas in 2021 komt de bezettingsgraad weer op het 'normale' niveau terecht, alhoewel dit nog steeds vrij laag genoemd kan worden. Ondernemers kunnen hun productiecapaciteit uitbreiden en inkrimpen naar gelang ze verwachten dat er werk zal zijn. Daarvoor huren ze bijvoorbeeld tijdelijke werknemers in. Uit de cijfers blijkt dat de bezettingsgraad over de jaren 2007 t/m 2019 nogal laag in de 70% blijft hangen. Dit betekent dat veel ondernemers over het gehele jaar te maken hebben met een structurele overcapaciteit in hun bedrijf. Deze situatie verbetert in 2022 niet verder. Het herstel van de bezettingsgraad is in 2021 gerealiseerd en stagneert in dit opzicht in 2022.

Grafiek 17. Oordeel ondernemers over bezettingsgraad in kwartaal

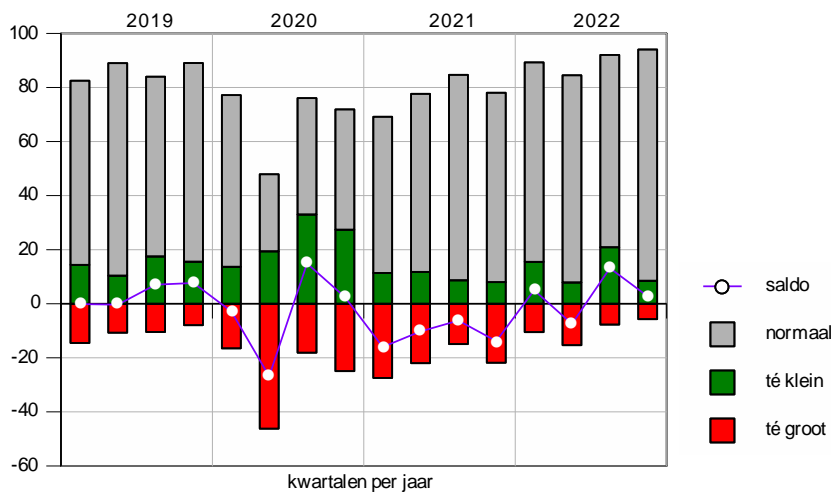

GOC-EEO 2023.45/Bron: CBS Conjunctuurenquête, bewerking GOC/JT

10.3 Productiecapaciteit

Dat niet alle bedrijven te maken hebben met structurele overcapaciteit blijkt uit grafiek 18. We zien dat een deel van de bedrijven vindt dat ze een te kleine capaciteit hebben voor het (potentiële) orderpakket. Dat kan goed te maken hebben met de moeite om aan gekwalificeerd personeel te komen zoals we later zullen zien. Daarnaast zijn er ook redelijk wat bedrijven die vinden dat hun productiecapaciteit juist te groot is. Ook hier zien we weer de sterk negatieve terugval in 2020. Door de opgelegde lock down ervaren bedrijven een sterkte terugval in hun productiecapaciteit. Een geforceerde beperking op de inzet van hun medewerkers is daarvan de oorzaak. In 2021 vindt een groter deel van de bedrijven dat hun productiecapaciteit eerder té groot is dan té klein. Dit wordt veroorzaakt door het wegvallen van de beperkingen bij de inzet van medewerkers terwijl het orderpakket nog té laag blijft. Pas in het laatste kwartaal van 2021 vindt een groter deel dat de productiecapaciteit eerder té klein dan té groot is. Een té kleine productiecapaciteit duidt op het groeien van het orderpakket. In 2022 zien we ook hier vooral een grillig patroon tussen de kwartalen.

Grafiek 18. Oordeel ondernemers over productiecapaciteit in kwartaal

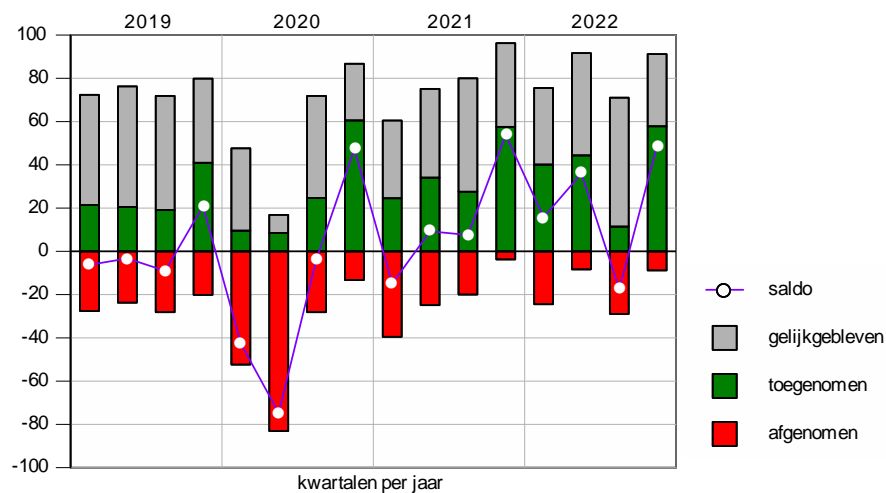

GOC-EEO 2023.46/Bron: CBS Conjunctuurenquête, bewerking GOC/JT

10.4 Omzet

De omzet is in de eerste helft van 2020 sterk teruggelopen. Pas in het vierde kwartaal ervaart een groot deel (60%) van de bedrijven een verbetering van de omzet (grafiek 19). In 2021 keert het bekende patroon over de kwartalen terug, waarbij er vanaf kwartaal 2 een sterkere verbetering zichtbaar blijft. In het laatste kwartaal van 2021 ervaart opnieuw 60% van de ondernemers een verbetering van hun omzet. Opnieuw is het patroon in 2022 grillig, met een sterke verslechtering in het derde kwartaal en een herstel in het vierde kwartaal. Vergeleken met 2019 en 2021 laat 2022 een grillig en a-typisch patroon zien.

Grafiek 19. Oordeel ondernemers over omzet in kwartaal

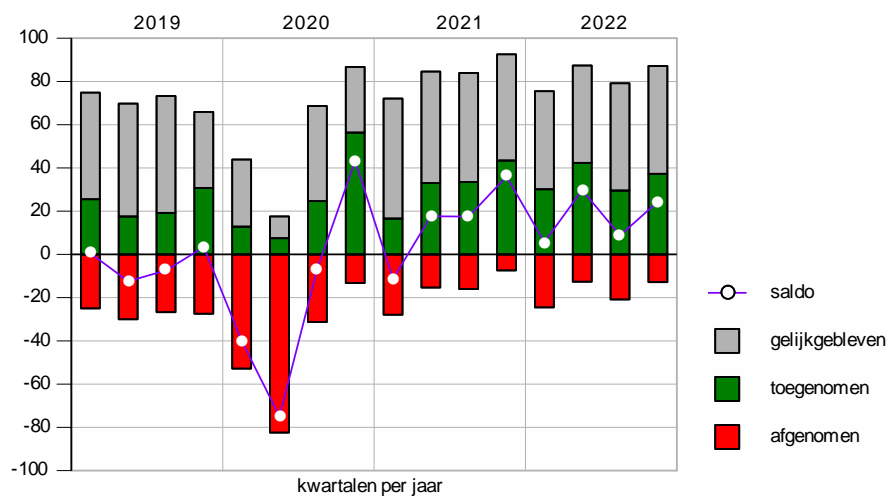

GOC-EE0 2023.47/Bron: CBS Conjunctuurenquête, bewerking GOC/JT

10.5 Orderontvangst

Ook bij de orderontvangst zien we een overeenkomstig beeld zoals bij de omzetontwikkeling in 2021 en 2022 (grafiek 20). Veel bedrijven melden een terugval in de eerste helft van het jaar 2020. In het tweede kwartaal wordt een nog verdere verslechtering ervaren, en in het derde en vierde jaar ervaren bedrijven een verbetering in de orderontvangst. Met uitzondering van het eerste kwartaal zet deze verbetering in de orderontvangst zich in 2021 door. In 2022 wordt het beeld grillig en atypisch. Er vindt geen sterke verslechtering plaats, maar de verbetering verloopt sterk wisselend.

Grafiek 20. Oordeel ondernemers over waarde orderontvangst in kwartaal

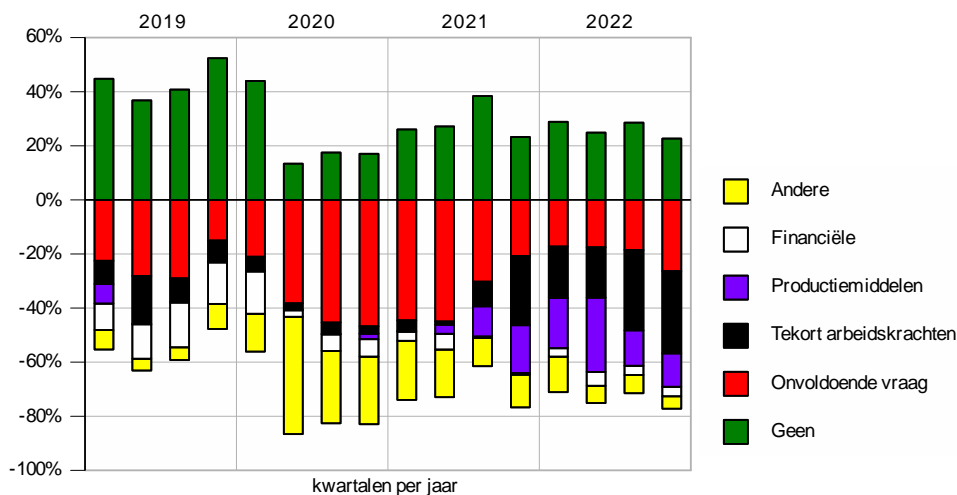

GOC-EEO 2023.48/Bron: CBS Conjunctuurenquête, bewerking GOC/JT

10.6 Belemmeringen

Het percentage bedrijven dat geen belemmeringen ervaart bij hun bedrijfsuitoefening is in 2020 plotseling sterk verminderd (grafiek 21). Gemiddeld over 2019 ervaart zo'n 35% à 40% geen belemmeringen, dat is in 2020 gedaald tot onder 20%. Een verdere verbetering treedt gedurende 2021 en 2022 op, maar blijft duidelijk lager dan in 2019. Als belangrijkste belemmering wordt in 2020 onvoldoende vraag uit de markt genoemd. Dit verbetert in 2021 en 2022 maar daarbovenop worden er meer andere belemmeringen genoemd. Vooral een tekort aan arbeidskrachten en productiemiddelen staan in de weg voor een verder herstel van de bedrijven. Het tekort aan arbeidskrachten komt vanaf de tweede helft van 2021 als belangrijkste belemmering op en neemt dan in 2022 verder toe. In 2022 komt het zelfs op de eerste plaats te staan van de belangrijkste belemmeringen voor bedrijven. Het tekort aan arbeidskrachten heeft voornamelijk met de krapte op de arbeidsmarkt te maken in combinatie met de vergrijzing van het grafische personeelsbestand. Hierdoor ontstaan er meer vervangingsvacatures terwijl het aanbod van (geschoold) personeel zeer beperkt is. Tekort aan productiemiddelen vormt eveneens een groeiend probleem ondanks dat veel bedrijven te maken hebben met onderbenutting van hun productiecapaciteit.

Grafiek 21. Oordeel ondernemers over belangrijkste belemmeringen

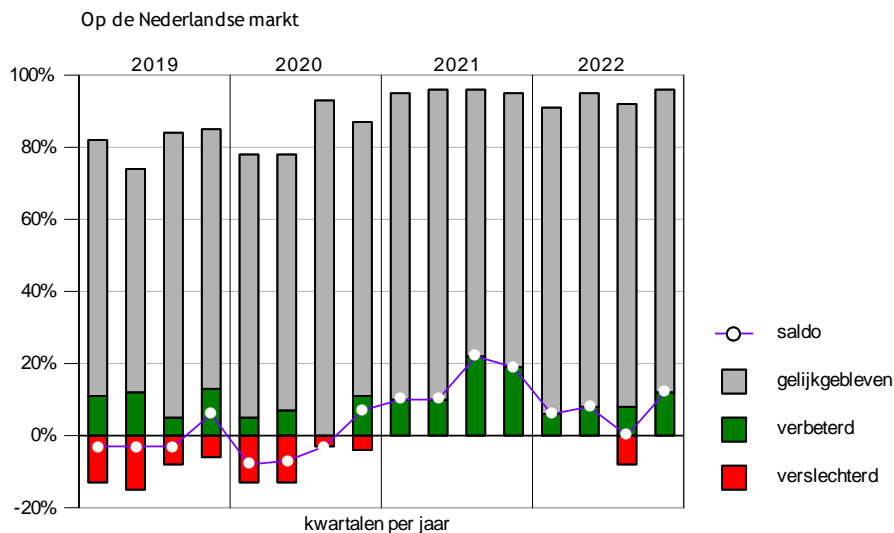

GOC-EE0 2023.49/Bron: CBS Conjunctuurenquête, bewerking GOC/JT

10.7 Concurrentiepositie

In 2022 ervaren ondernemers vooral een gelijkblijvende en nauwelijks een verbetering in hun concurrentiepositie (grafiek 22). Er zijn nauwelijks bedrijven die hun concurrentiepositie zien verslechteren. Het positiever inschatten van de eigen concurrentiepositie betekent overigens nog niet dat bedrijven ook meer orders hebben binnengehaald. Het betekent alleen dat ze zekerder van hun eigen kwaliteiten en mogelijkheden zijn ten opzichte van hun concurrenten.

Grafiek 22. Oordeel ondernemers over concurrentiepositie in kwartaal

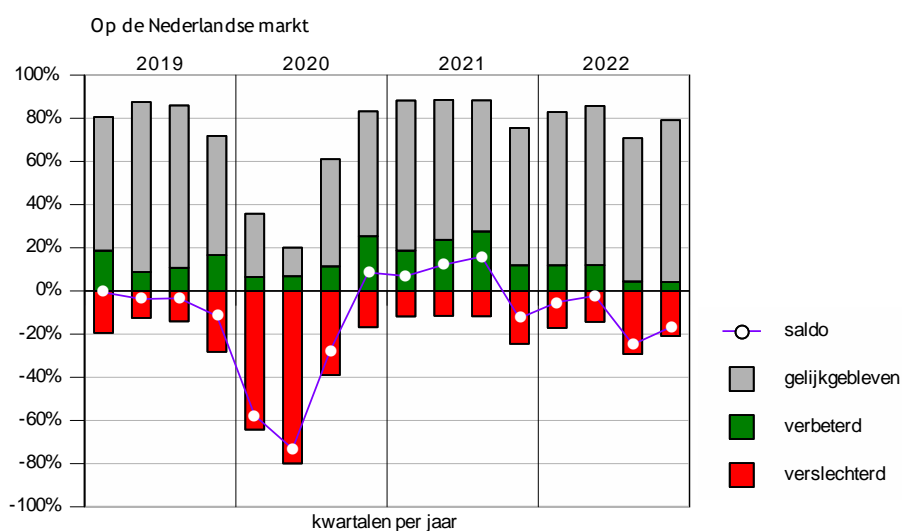

GOC-EEO 2023.50/Bron: CBS Conjunctuurenquête, bewerking GOC/JT

10.8 Economisch klimaat

Al in het vierde kwartaal van 2019 ervaren meer grafische bedrijven een verslechtering van het economisch klimaat in Nederland (grafiek 23). In 2020 verslechtert dit zeer sterk. Ook hier zien we het inmiddels bekende patroon van de coronacrisis in 2020 zich herhalen. Het derde kwartaal verbetert het economisch klimaat en in het vierde kwartaal zet deze verbetering zich voor een nog groter deel van de bedrijven door. Deze positieve ontwikkeling zet in de eerste drie kwartalen van 2021 door, maar wordt in het laatste kwartaal negatiever ervaren. Normaal wordt in het laatste kwartaal het economisch klimaat door grafische bedrijven als minder ervaren, maar in 2021 is dit in sterkere mate het geval. In 2022 verslechtert het economisch klimaat verder. Het saldo tussen verbeteren en verslechteren is ieder kwartaal negatief.

Grafiek 23. Oordeel ondernemers over economisch klimaat in kwartaal

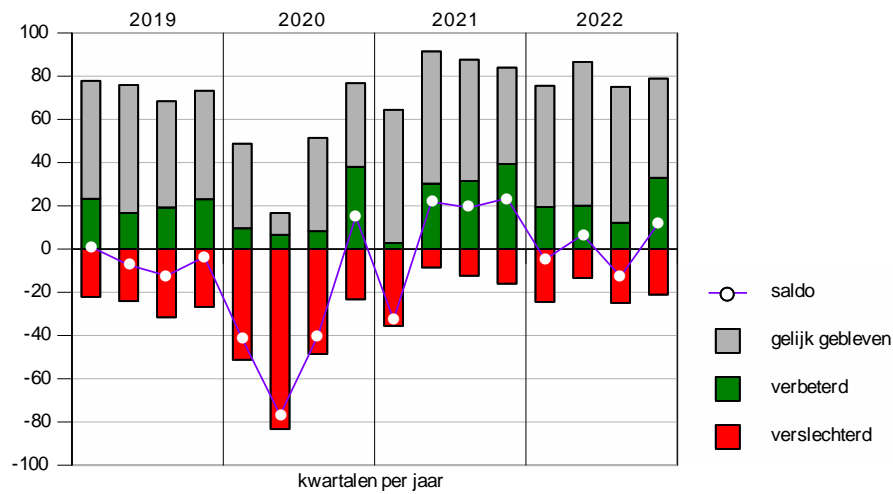

GOC-EEO 2023.51/Bron: CBS Conjunctuurenquête, bewerking GOC/JT

10.9 Winstgevendheid

Tenslotte het oordeel van ondernemers over de ontwikkeling van de winstgevendheid (grafiek 24). Ook hier zien we dat het herstel in de loop van 2021 optreedt, maar niet sterk doorzet in 2022. Daarvoor zijn duidelijke redenen aan te geven. Met name de energiecrisis en de sterk stijgende prijzen zijn daar debet aan.

Grafiek 24. Oordeel ondernemers over winstgevendheid

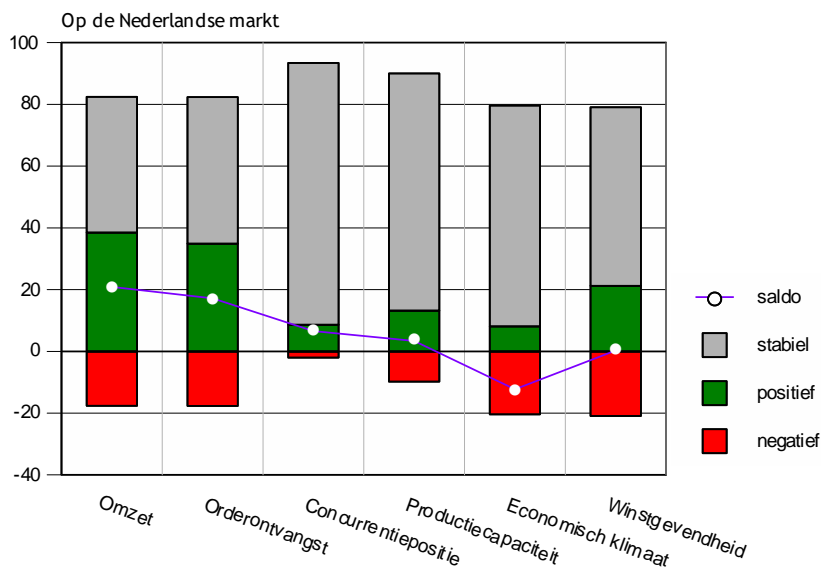

GOC-EEO 2023.52/Bron: CBS Conjunctuurenquête, bewerking GOC/JT

10.10 Totaalbeeld over 2022

Van de negen onderwerpen worden er zes doorgerekend van kwartaalscores naar een jaarscore over geheel 2022. Samen geven deze zes aspecten een beeld van de bedrijfsontwikkeling in de grafimediabranch. Daarbij gaat het om de beoordeling van de ontwikkelingen op de binnenlandse markt. De buitenlandse markt wordt dus buiten beschouwing gelaten. Uit grafiek 25 blijkt dat grafische ondernemers het meest positief zijn over de verbetering van de orderontvangst en de omzet. De grootste zorgen gaan over de ontwikkeling van het economisch klimaat. De meeste stabiliteit lijkt te bestaan in het oordeel over de productiecapaciteit en hun concurrentiepositie. Wat niet onvermeld mag blijven bij al deze onderwerpen is de eerder gedane constatering dat het oordeel over veel ontwikkelingen grillig verloopt tussen de verschillende kwartalen in 2022. Dit kan duiden op onzekerheden met betrekking tot ontwikkelingen zoals de energieprijzen, de inflatie, sterke toename van inkooprijzen voor papier en inkt, dreigende loongolven en rentestijgingen. Ook de sterke stijging van de consumentenprijzen voor grafische eindproducten kan producenten van deze producten onzeker maken. Vooral als het om zogenaamde luxe-goederen bestaat waarop gemakkelijk bezuinigd kan worden. Daarmee geeft het conjunctuurbeeld over 2022 een goed beeld van de economische grilligheden en onzekerheden weer.

Grafiek 25. Oordeel ondernemers over bedrijfsontwikkeling in 2022 op 6 aspecten

GOC-EEO 2023.53/Bron: CBS Conjunctuurenquête, bewerking GOC/JT

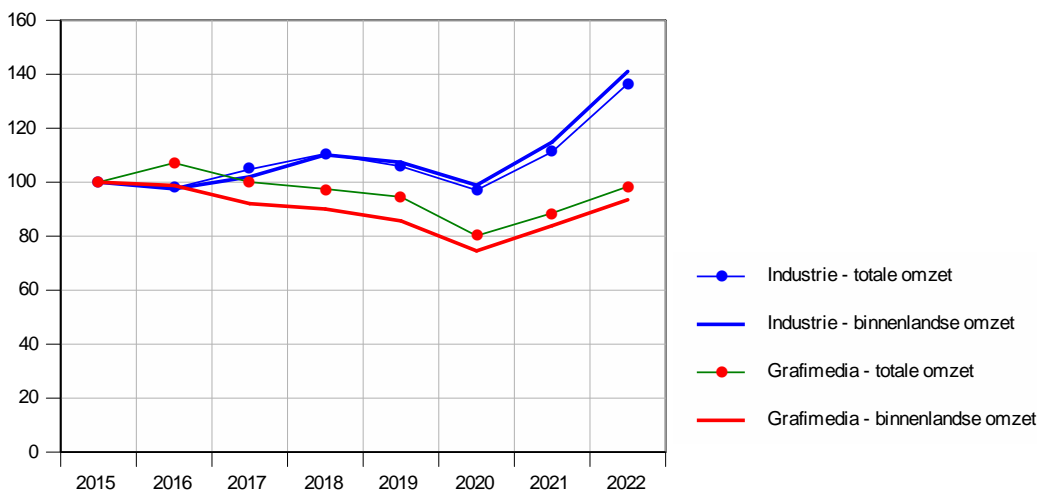
10.11 Ontwikkeling van de omzet en het economisch klimaat in de grafimediabranche vergeleken met de totale industrie

In grafiek 26 wordt de ontwikkeling van de omzet van de grafimediabranche vergeleken met de omzet in de gehele industrie. Daaruit blijkt dat de industrie beter profiteert van de opleving van de economie dan de grafimediabranche. Zowel voor de industrie als geheel als voor de grafimediabranche geldt dat de export zich beter ontwikkelt dan de omzet op de binnenlandse markt. Dit zien we in de grafiek terug in de lagere score op de binnenlandse markt dan op de totale omzet. In de afgelopen jaren 2017 en 2018 zien we dat de industrie zich nog krachtig herstelt, zowel qua export als afzet op de binnenlandse markt, terwijl de grafimediabranche in beide opzichten het dan al slechter is gaan doen. Vanaf 2020 zien we dat de omzetontwikkeling in de totale industrie zich ook beter uit de coronacrisis herstelt. Bij de grafimediabranche zet de lange termijn neergaande trend qua omzetontwikkeling zich ondanks het herstel uit de coronacrisis toch nog verder door.

In grafiek 27 wordt het economisch klimaat in Nederland weergegeven zoals ervaren door ondernemers in de industrie en in de grafimediabranche. Ook hier gaat het om het economisch klimaat op de binnenlandse markt. De grafiek laat het saldo zien van het percentage bedrijven dat een verbetering ervaart minus het percentage dat een verslechtering ervaart. Bedrijven die een stabiel economisch klimaat ervaren zijn hier buiten de grafiek gelaten. Het saldo tussen verbetering minus verslechtering geeft slechts een indicatie van de richting waarin de bedrijven ervaren dat het economisch klimaat zich ontwikkelt.

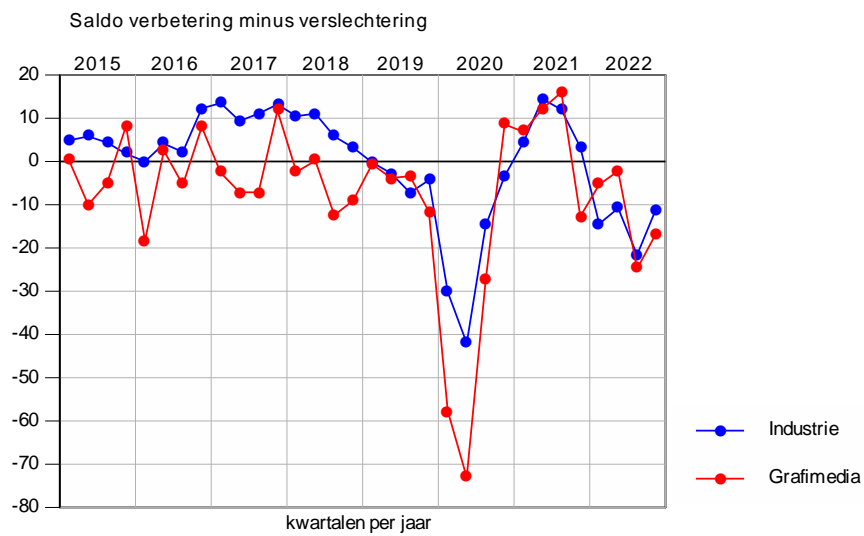
Wat betreft de richting van de ontwikkeling bestaat er tussen de brede industrie en de grafimediabranche veel overeenkomst. De verschillen zijn tweeledig. Het algemene beeld is dat grafische ondernemers sterker reageren op veranderingen. Veranderingen in perceptie van het economisch klimaat treden bij industriële ondernemingen in gematigder vorm op. Grafische ondernemers reageren er in versterkte mate op. Ten tweede oordelen grafische ondernemers over de gehele tijdreeks negatiever over het economische klimaat dan industriële bedrijven. In de afgelopen twee jaar verschilt het oordeel van de grafische ondernemers over het economisch klimaat echter niet veel van dat van ondernemers in de brede industriële sector.

Grafiek 26. Ontwikkeling van de omzet in de industrie en in de grafimediabranche

GOC-EEO 2023.54/Bron: CBS, bewerking GOC/JT

Grafiek 27. Economisch klimaat in de industrie en de grafimediabranche

GOC-EEO 2023.55/Bron: CBS Conjunctuurenquête, bewerking GOC/JT

a&ofondsgrafmediabranche

A&O Fonds Grafmediabranche

Boeingavenue 209, 1119 PD • Schiphol-Rijk

t (0318) 53 91 99 • f (0318) 52 99 69

www.aenofondsgrafimedia.nl